

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“ƏHALİNİN GƏLİR VƏ XƏRCLƏRİNİN VERGİ ALƏTLƏRİ
VASİTƏSİLƏ TƏNZİMLƏNMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏDQIQI”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Abbaszadə Jalə Mehman qızı

BAKI-2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ _____ ” _____ **20__-ci il**

“ƏHALİNİN GƏLİR VƏ XƏRCLƏRİNİN VERGİ ALƏTLƏRİ
VASİTƏSİLƏ TƏNZİMLƏNMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏDQIQI”
mövzusunda
MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 İqtisadiyyat

İxtisaslaşma: “İqtisadiyyatın tənzimlənməsi”

Qrup: 24

Magistrant

Abbaszadə Jalə Mehman qızı

_____ **imza**

Elmi rəhbər

i.e.n., dos. Hüseyn Afaq Camaləddin

_____ **imza**

Proqram rəhbəri

i.ü.f.d., dos. Hümbətova Suqra İnqilab qızı

_____ **imza**

Kafedra müdiri

i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKİ-2021

Elm andı

Mən, Jalə Abbaszadə Mehman and içirəm ki, “Əhalinin gəlir və xərclərinin vergi alətləri vasitəsilə tənzimlənməsi xüsusiyyətlərinin tədqiqi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

“ƏHALİNİN GƏLİR VƏ XƏRCLƏRİNİN VERGİ ALƏTLƏRİ VASİTƏSİLƏ TƏNZİMLƏNMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏDQIQI”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Bu illər ərzində ölkəmizdə aparılan iqtisadi islahatlar vergi sistemində əsaslı dəyişikliklərə səbəb oldu. Beləliklə, vergi sistemi hökumətin əlində iqtisadiyyata təsir göstərmək, əsas iqtisadi sahələrin inkişafına kömək etmək üçün dürüst bir vasitə halına gəldi.

Tədqiqatın məqsədi: Məqalənin məqsədi vergi sisteminin inkişafının inkişafını və bu problemlərin müasir şəraitdə həllini müəyyənləşdirmək üçün tövsiyələrin təşviqidir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Müqayisəli bazar ölçüsü, kəmiyyət ölçüsü, sənaye istifadəsi, qiymətləndirmə və istehlak ölçümü tədqiqatlarda istifadə olunur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Büdcə və vergi siyasəti sahəsində Milli Məclisin Qanunvericilik Reqlamenti, Vergilər Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi, İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, Dövlət Gömrük Komissiyası, Dövlət Statistika Komissiyası, Mərkəzi Bankın Hesabat Agentlikləri tərəfindən İnternetdə mövcud olan müvafiq məlumatlar və digər dövlətlər, statistik kolleksiyalar, eləcə də inkişaf etmiş ölkələr, beynəlxalq təşkilatlar və s. istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatın aparılmağına əngəl sayıla bilən Nəzəri məlumatların olmaması, kifayət qədər məlumatın olmaması və s.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Tədqiqatın nəticələri, əhalinin gəlirlərinin transformasiya iqtisadiyyatında qiymətləndirilməsi, həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında, təhsil səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasında, təhsilin qorunmasının və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında mühüm təhsil rol oynayır.

Nəticələrin istifadə olunma biləcəyi sahələr: Azərbaycan Respublikasının büdcə və vergi siyasətinin həyata keçirilməsində, bu sahədə dövlət proqramlarının hazırlanmasında və həyata keçirilməsində, pul və vergi siyasətinin effektivliyinin artırılması prosesində dissertasiya materiallarından istifadə edilməsi və nəticədə verginin yaxşılaşdırılmasında istifadəsidir.

Açar sözlər: gəlir və xərclər, vergi alətləri, dövlət tənzimlənməsi

“STUDY OF THE FEATURES OF THE REGULATION OF INCOME AND EXPENDITURE OF THE POPULATION THROUGH TAX INSTRUMENTS”

SUMMARY

The actuality of the subject: The economic reforms implemented in the country in recent years have led to fundamental changes in the tax system.

Purpose and tasks of the research: The purpose of the dissertation is to identify problems in the development of the tax system in modern conditions and to develop recommendations for solving these problems.

Used research methods: Comparative economic analysis, analytical analysis, economic-statistical, observation and balance methods were used in the research.

The information base of the research: Legislative acts of the Milli Majlis in the field of budget and tax policy, reports and statistical collections of the Ministry of Taxes, the Ministry of Finance, the Ministry of Economic Development, the State Customs Committee, the State Statistics Committee.

Restrictions of research: Lack of theoretical material, which may be an obstacle to conducting the research, as well as lack of sufficient information base, etc.

The novelty and practical results of investigation: The results of the research show that in a transformation economy, income regulation plays an important role in reducing poverty, raising living standards, improving education, protecting health, restoring social justice and preventing stratification, and improving quality of life in general.

Scientific-practical significance of results: The dissertation materials are used in the implementation of the budget and tax policy of the Republic of Azerbaijan, as well as in the development and implementation of state programs in this field, increasing the efficiency of budget and tax policy, increasing budget revenues.

Keywords: income and expenses, tax instruments, government regulation

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ƏDV	Əlavə dəyər vergisi
ÜDM	Ümumdaxili məhsul
VTC	Vahid Tarif Cədvəli

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. ƏHALİNİN GƏLİR VƏ XƏRCLƏRİNİN VERGİ VASİTƏSİLƏ DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ	12
1.1. Əhalinin gəlirləri və xərclərinin vergi vasitəsi ilə dövlət tənzimlənməsi probleminə elmi-nəzəri yanaşmalar	12
1.2. Müxtəlif vergi sistemlərin çərçivəsində əhalinin gəlir və xərclərinin dövlət tənzimlənməsinin metodoloji əsasları	17
1.3. Vergi sahəsində və əhali gəlirlərinin tənzimlənməsi üzrə islahatların zəruriliyi	23
II FƏSİL. MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCANDA ƏHALİNİN GƏLİRLƏRİ VƏ XƏRCLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN TƏHLİLİ.....	30
2.1. Əhalinin gəlirləri və xərclərinin strukturu	30
2.2. Əhali gəlirlərində bərabərsizliyə təsir edən amillərin qiymətləndirilməsi.....	38
2.3. Vergi siyasətinin əhalinin gəlirləri və xərclərinin tənzimlənməsi baxımından səmərəliliyinin təhlili.....	41
III FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ƏHALİ GƏLİRLƏRİNİN VƏ XƏRCLƏRİNİN VERGİ VASİTƏSİLƏ DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN PERSPEKTİVLƏRİ	54
3.1. Əhalinin gəlirləri və xərclərinin dövlət tənzimlənməsinin vergi mexanizminin təkmilləşdirilməsi problemləri	54
3.2. Beynəlxalq səviyyədə əhalinin gəlirləri və xərclərinin vergi vasitəsilə tənzimlənməsi təcrübəsindən istifadə imkanları	63
NƏTİCƏ.....	78
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	81
Cədvəllərin siyahısı	85
Qrafiklərin siyahısı	85
Sxemlərin siyahısı	85

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Son dövrlərdə ölkəmizdə yürüdülmən iqtisadi islahatlar vergi sistemində böyük dəyişikliklərə səbəb oldu. Beləliklə, vergi sistemi dövlətin əlində iqtisadiyyata təsir göstərmək, iqtisadiyyatın qabaqcıl sahələrinin inkişafına təkan vermək üçün həqiqi bir vasitə halına gəldi. İslahatın növbəti mərhələlərinin həyata keçirilməsi məsələlərin elmi araşdırmalardan, nəzəri, metodoloji və praktik məsələlərin hərtərəfli həllindən asılı olduğunu göstərdi. Bu baxımdan, həyata keçirilmiş islahatlar kontekstində vergi siyasətinin əsas istiqamətlərinin, ölkənin iqtisadi inkişafına təsiri, vergi gəlirlərinin artırılması yollarının öyrənilməsi yeni tələblərə malikdir və problemin uyğun olaraq təhlil edilməsini zəruri etmişdir. Müasir həqiqətlər Bu arada, milli iqtisadiyyatın dinamik inkişafını təşviq edən "uyğun bir vergi dərəcəsi" nin müəyyənləşdirilməsi bir problemdir. Vergilərin könüllü ödənilməsi səviyyəsinin artırılması, vergi sisteminin optimal təşkilati strukturunun yaradılması, ümumi vergi bəyannaməsi sisteminin tətbiqi, vergi həvəsləndirmə sisteminin səmərəliliyinin artırılması, vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi yolları, Eyni zamanda, Avropa standartlarına uyğun vergi sistemi və s. Bunlar həll edilməsi lazım olan nəzəri problemlərdir. Müasir şəraitdə və inkişaf problemlərində iqtisadiyyatın tənzimlənməsində vergi sisteminin rolu haqqında bir çox əsərlərdə bir çox vergi məsələləri ətraflı araşdırılmışdır. Bu tədqiqatlar büdcə sisteminin müxtəlif hissələrini, iqtisadi inkişaf üçün dövlət tənzimləmə alətlərini və mexanizmlərini, vergi tənzimləməsinin funksiyalarını, makroiqtisadi göstəricilərlə büdcə gəlirlərinin sağlamlığını və s. ətraflı araşdırsa da, bu məsələlər ətraflı araşdırılmamış və əksər nəzəri və metodoloji tədqiqatlar konkret praktik tövsiyələrə uyğun olaraq tamamlanmamışdır. Yuxarıda sadalanan sualların hamısı müasir şəraitdə vergi münasibətlərinin inkişafı ilə bağlı tədqiqatların əhəmiyyətini müəyyənləşdirir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Dissertasiya işinin yazılması zamanı müəllif respublika iqtisadçı alimlərindən - Ş.H.Hacıyev, Ə.İ.Bayramov, D.A.Bağirov, İ.H.Aliyev, A.F.Musayev, M.M.Sadıqov, V.T.Novruzov, Y.A.Kəlbəliyev, Ə.Q.Allahverdiyev, M.X.Meybullayev, M.X.Həsənli, Q.N.Manafov,

M.A.Əhmədov, İ.Ə.Kərimov, R.T.Həsənov, X.Ş.Kərimov xarici və postsovet iqtisadçı alimlərindən - A.Afontsev, V.Vasilyev, V.Yurinets, E.Yasin, İ.Mayburov, Y.Maxotayeva, M.Nikolayev, O.Meşer yakova, D.Çernika, S.Sutirin, A.Vodyanov, D.Belousov, P.Tepluxin və s. alimlərin əsərlərindən istifadə etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu əsərlərdə vergitutmanın müxtəlif nəzəri, metodoloji və praktik aspektləri, lakin ümumilikdə vergi sisteminin məzmunu və xüsusiyyətlərinə, müasir şəraitdə vergi münasibətlərinin xarakterini müəyyən edən amillərə konseptual yanaşmalar nəzərdən keçirilmişdir. ölkəmizdəki vergi sistemi. vergi ödəyicilərinin inzibati yükün azaldılmasında dünya təcrübəsindən istifadə imkanları, vergi mexanizminin iqtisadi inkişafa təsirini artırma yolları, vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi yolları hərtərəfli təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Bu tədqiqatın məqsədi müasir şəraitdə vergi sisteminin inkişafındakı problemləri müəyyənləşdirmək və bu problemləri həll etmək üçün tövsiyələr verməkdir. Tədqiqatla qarşıya qoyulan hədəflərə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin həll edilməsi təklif olunur:

- Vergilərin iqtisadiyyatın tənzimlənməsindəki roluna dair nəzəri və nəzəri yanaşmaların təhlili;

- inzibati yükün azaldılması və AR-da mümkün istifadə müddətinin müəyyənləşdirilməsi üzrə beynəlxalq təcrübənin təhlili;

- yükün hesablanması üçün nəzərə alınmalı olan amillərin müəyyənləşdirilməsi və vergi yükünün hesablanmasında nəzərə alınmayan amillərin təsirinin araşdırılması;

- Vergi problemlərinin təhlili və onların azaldılması üçün tövsiyələr;

- Vergi güzəştlərinin effektivliyini qiymətləndirmək və iqtisadi artıma müsbət təsirlərini yaxşılaşdırmaq üçün təkliflər hazırlamaq;

- Mövcud vergi rəhbərliyini dəyərləndirmək və inkişaf üçün tövsiyələr verilməsi.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqat obyektı Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi və dövlət büdcəsi vergi gəlirləridir. Tədqiqat mövzusu vergi sisteminin formalaşması, mərhələlərə konseptual yanaşmalar, vergi siyasətinin

elmi, nəzəri və praktik məsələlərinin öyrənilməsi, büdcə gəlirlərinin mövcud vəziyyətinin təhlilini təşkil edir.

Tədqiqat metodları: Tədqiqat sənədinin prinsipi və praktikası vergi sistemini, Azərbaycan Respublikasının vergi, iqtisadi, hüquqi və tənzimləyici məsələlərini yaxşılaşdırmaq üçün digər ölkələrə yaxın olan Azərbaycandakı iqtisadi fəaliyyətə əsaslanır. Tədqiqat işində müqayisəli iqtisadi təhlil, analitik analiz, iqtisadi statistika, müşahidələr və ölçmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Milli Məclisin büdcə və vergi siyasəti, gəlir naziri, maliyyə naziri, iqtisadi inkişaf naziri, İctimaiyyətlə əlaqələr komitəsi, Dövlət Statistika Komitəsi, Mərkəzi Bank və digər dövlət qurumları ilə əlaqəli hüquqi əməliyyatları statistika və inkişaf etmiş ölkələrin, beynəlxalq təşkilatların hesabatlarından əldə edilən məlumatlar, internetdə mövcud məlumatlar və s. İstifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Dissertasiya yazarkən hal hazır yarana pandemiya ilə bağlı kitabxanaların işləməməsi ən əsas məhdudiyyətlərdən biridir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: aşağıdakılardan ibarətdir:

- Azərbaycanda büdcə gəlirlərinin formalaşmasının mövcud vəziyyətini təhlil etdi, vergi sistemindəki struktur dəyişikliklərinin hədəflərini müəyyənləşdirdi və bu məqsədlərə çatmaq üçün aparılan islahatları qiymətləndirdi;

- Vergilərin büdcə gəlirlərinin təmin edilməsində və iqtisadiyyatın dinamik inkişafındakı rolunu nəzərdən keçirmək;

- vergi gəlirlərinin həcmi ilə vergi dərəcələri arasında bir əlaqənin olması investisiya qoyulur və tətbiq olunan yüksək vergi dərəcələrinin nəticədə investisiya fəaliyyətində azalmaya səbəb olacağı iqtisadi cəhətdən əsaslandırılır;

- Vergi ödəyicilərinin inzibati yükünün azaldılması üzrə beynəlxalq təcrübə öyrənilmiş və sistemləşdirilmiş və bu təcrübədən Azərbaycan Respublikasında istifadə etmək üçün tövsiyələr verilmişdir;

- Azərbaycan Respublikasında vergi yükü hesablanarkən nəzərə alınacaq amillər ətrafı oxunub təhlil olunaraq hesablamada bu amillərə baxmağın yolu təklif edilmişdir;

- Qalıq problemi hərtərəfli təhlil edilmiş və bunun həlli üçün tövsiyələr verilmişdir;

- istifadə olunan vergi güzəştləri iqtisadi məqsədəuyğunluğu və tətbiqetmə asanlığı üçün qiymətləndirilir və nəticədə mövcud vergi güzəştlərinin yaxşılaşdırılması üçün təkliflər verilmişdir;

- Bütçə və vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi və sektorun səmərəliliyinin artırılması üçün bir çox təklif verilmişdir;

- Gələcək bütçə artımları üçün rəhbərlik müəyyənləşdirildi və təkmilləşdirilmiş vergi siyasətinə ümid əldə edildi.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Buraya mövcud texniki metodların təhlili və proqramlaşdırılması və vergi sisteminə dair fikirlər daxildir. Təhsil sistemində vergi münasibətlərinin formalaşdırılmasında tədqiqat üsullarının və ümumi elmi prinsiplərin, "Vergi Planı", "Maliyyə Planı", "Maliyyə", "İş prinsipləri" şəklində müvafiq adların tətbiqinə aiddir.

Azərbaycan Respublikasının bütçə və vergi siyasətinin formalaşdırılmasında, habelə bu sahədə dövlət proqramlarının hazırlanmasında və həyata keçirilməsində, bütçə səmərəliliyinin və vergi siyasətinin artırılması prosesində mənbələrdən istifadə etməsidir.

I FƏSİL. ƏHALİNİN GƏLİR VƏ XƏRCLƏRİNİN VERGİ VASİTƏSİLƏ DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

1.1. Əhalinin gəlirləri və xərclərinin vergi vasitəsi ilə dövlət tənzimlənməsi probleminə elmi-nəzəri yanaşmalar

Vergi sisteminin formalaşması, inkişafı və modernləşdirilməsinin xüsusiyyətləri öyrənilərkən vergi nəzəriyyələrinin əvəz edilməsinin səbəbləri izah olunur və iqtisadiyyatın tənzimlənməsində vergilərin roluna nəzəri konseptual yanaşmalar müqayisə olunur. Vergi sistemi ilə fərqli ölkələrin vergi praktikaları arasındakı fərqləri izah etmək üçün yeni bir yanaşma (meyarlara fərqli vurğu) təklif olunur və bu proses bütövlükdə iqtisadi inkişaf prizmasından baxılır. Bu, mərkəzi gəlirin bir forması sayılır və tənzimləmə funksiyası barədə heç bir fikir verilmir. Vergi məsələlərində bərabərlik və məmnuniyyət prinsiplərini dəstəklədi. Vergilərin mahiyyətini təhlil edən D. Ricardo, A. Smith kimi, vergiyə cəlb olunan dövlət xərclərinin səmərəsizliyinə işarə edir.

Vergi münasibətlərinin inkişaf xüsusiyyətlərini tədqiq edərkən Keyns məktəbi tərəfindən vergilərin mahiyyəti daha aydın müəyyən edilir. Keyns məktəbinin baza müddəalarından biri - bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsində tələbin əsas rola malik olmasıdır, başqa sözlə, vergi dərəcələrinin artırılması tələbin azalmasına, azaldılması isə yüksəlməsinə gətirib çıxarır (Bədəlov Ş.Ş., Məhərrəmov R.B., Qurbanov F.Ə. 2013: s.45).

Ancaq XX əsrin 70-ci illərində bu nəzəriyyə artıq dövrün tələblərinə cavab vermirdi. Bu dövr inflyasiyanın yüksək səviyyəsi, istehsal resurslarının çatışmaması (neftin yüksək qiyməti), milli iqtisadiyyatların xarici faktorlardan əhəmiyyətli dərəcədə asılı olması ilə xarakterizə olunur. Yaranmış şəraitdə tələbin deyil, təklifin stimullaşdırılması məsələsi önə çıxır. Yaranmış yeni vəziyyəti Keynsin nəzəriyyəsi əsasında izah etmək və çıxış yolları tapmaq mümkün deyildi.

Təklifi bazar iqtisadiyyatının baza faktoru hesab edən yeni “təklif nəzəriyyəsi”nin iddiasına görə vergilərin azaldılması gəlirlərin artmasına aparıb

çıxarır və belə şəraitdə əhalinin əmanətlərinin, sahibkarların işə kapital yığımının artması imkanları yaranır. Nəticədə, milli istehsal və gəlirlər artdığına görə büdcə gəlirləri də artır. Məhz bu əsasda, təklif nəzəriyyəsinin tərəfdarları investisiyaların stimullaşdırılması məqsədi ilə vergilərin azaldılması, progressiv vergitutmadan imtina edilməsi, vergi dərəcələrinin aşağı salınmasını müdafiə edirlər. Onların fikrincə, vergilərin azaldılması gəlirləri yüksəltdiyinə görə investisiyaların artması baş verir.

1980-ci illərdə təklif iqtisadiyyatı nəzəriyyəsi geniş yayılmışdır. Bu nəzəriyyənin ən görkəmli nümayəndəsi, məşhur "vergi əyrisi" ni müəyyənləşdirən və izah edən amerikalı alim A. Lafarge, vergi gəlirlərinin iki amildən asılı olduğunu göstərən büdcə konsepsiyasını təklif etdi: Vergi və vergi bazası. Bu konsepsiyaya görə vergi yükünün artması yalnız gəlirin artmasına səbəb olur, yəni vergiyə cəlb olunan milli məhsulun miqdarını azaltmasa. Vergi dərəcələri bu həddən çox olduqda, artırılması büdcə gəlirlərini azaldır. Loafer əyrisindən aydın olur ki, vergi yükünün artırılması qənaət, investisiya və əmək məhsuldarlığına mənfi təsir göstərir. Vergi artımları, əsasən vergilər xaricində investisiyaları artırır. Bu, vergi yığımını azaldır və bu da investisiya fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir.

Keynsçiliklə təklif nəzəriyyəsi arasında vergitutma məsələsi ilə bağlı ilk baxışdan ziddiyyətlərin olmasına baxmayaraq, iqtisadi sistemin həm də dinamik sistem olması baxımından, bu nəzəriyyələr bir-birini tamamlayır. Vergi dərəcələrinin aşağı salınması qısamüddətli dövrdə tələbin dəyişməsi və büdcə daxilolmalarının azalması ilə nəticələnir (Xəlilov Ş. 2016: s.57).

Azərbaycan Vergi Məcəlləsinə görə vergi ödəyicilərinə məxsus vəsaitlərin vergi dövlətinin və bələdiyyələrin fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi məqsədi ilə dövlət büdcəsinə və yerli büdcəyə köçürülməsi məcburi, fərdi, ödənişsiz bir ödənişdir. Vergitutma - qəbul edilmiş vergi siyasətinə uyğun olaraq vergi qanunvericiliyinin, vergilərin və yığımların elementlərinin, vergi münasibətlərinin iştirakçılarının təyin edilməsi və dəyişdirilməsi prosesidir. Konkret tarixi şəraitdə vergitutmanı təmin edən vergi metodlarının və alətlərinin məcmusu işə vergi mexanizmini təşkil edir. Vergi mexanizmi-vergi qanunvericiliyinin icrasına

yönəlmiş təşkilati-hüquqi xarakterli bütün üsul və vasitələrin məcmusudur. Dövlətin vergi siyasəti və vergitutmanın idarə olunması üzrə fəaliyyəti vergi mexanizminin köməyi ilə reallaşdırılır. Vergi siyasəti isə dövlətin vergi sisteminə təsir vasitəsi olmaqla iqtisadi sferada olan strateji və taktiki vəzifələrdən, həyata keçirilən siyasi-iqtisadi kursdan asılıdır.

Müxtəlif ölkələrdə vergi sisteminin fərqli olması onunla əlaqədardır ki, bu ölkələrdə eyni kriteriyaya bərabər əhəmiyyət verilmir. Məsələn, təşkilati sadəliyinə görə dolayı vergilər birbaşa vergilərdən qat-qat üstündür, ancaq “nəzarət oluna bilmə” və ödəmə qabiliyyəti prinsiplərinə görə onlardan geri qalır.

İşdə Azərbaycan Respublikasında vergi sisteminin formalaşması mərhələləri və mövcud vergi mühitini müəyyən edən amillər tədqiq olunur, vergi sistemində aparılan islahatların məqsədləri ona nail olunma imkanlarından və səviyyəsindən asılı olaraq şərh edilir. Respublikamızın müasir vergi sistemi əsasən 1991-1992-ci illərdə, yəni bazar iqtisadiyyatına keçid və əsaslı iqtisadi dəyişikliklər dövründə formalaşmışdır. 1993-1996-cı illərdə respublikamızda bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olan vergi sisteminin formalaşması prosesi davam etmişdir. Azərbaycan Respublikasında 2001-ci ilədək vergi münasibətlərinin tənzimlənməsi istiqamətində müxtəlif vergi növləri haqqında ayrı-ayrı qanunlar mövcud idi və bu qanunlar aparılan iqtisadi islahatların tələblərinə artıq cavab vermirdi, bir çox hallarda isə azad sahibkarlığın inkişafı üçün süni maneələr yaradırdı. 2000-ci ilin iyul ayında uzunmüddətli və geniş müzakirələrdən sonra respublika parlamenti (Milli Məclis) tərəfindən beynəlxalq təcrübə və milli iqtisadi inkişaf strategiyası nəzərə alınmaqla Vergi Məcəlləsi qəbul edilmiş və 1 yanvar 2001-ci il tarixdən qüvvəyə minmişdir. Vergi Məcəlləsinin qüvvəyə minməsi təkcə vergi sahəsində yeni bir mərhələnin deyil, həm də dövlət-sahibkar münasibətlərində yeni bir yanaşmanın əsasını qoydu. Bu vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi və onun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması sahəsində həmin dövrdə atılmış ən başlıca addım hesab edilə bilər. Ötən 13 ildə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi üçün qəbul edilmiş əlavə və dəyişikliklər də məhz mükəmməl qanunvericilik bazasının yaradılmasına yönəlmişdir (Kəlbəyev Y.A. 2005: s.43).

Vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsinin mühüm istiqamətləri vergi yükünün aşağı salınması, vergi növləri üzrə inzibatçılığın daha da təkmilləşdirilməsi, vergi nəzarətinin səmərəliliyinin artırılması, vergi qanunlarının pozulmasına görə məsuliyyət tədbirlərinin sərtləşdirilməsi, vergi borclarının məcburi alınması işinin yaxşılaşdırılmasını əhatə etmişdir. 2008-ci il yanvarın 1-dən etibarən sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin “bir pəncərə” prinsipi üzrə qeydiyyatının aparılmasına başlanılmışdır. Bununla belə hal-hazırda da vergi sisteminin fiskal yönümü üstünlük təşkil edir, tənzimləyici və stimullaşdırıcı funksiya o qədər də inkişaf etməmişdir.

Azərbaycanın vergi sisteminin yarandığı dövrdən bəri əldə etdiyi uğurlardan biri onun beynəlxalq vergi sisteminə sıx inteqrasiya etməsi və keçid iqtisadiyyatlı ölkələr arasında islahatçı vergi sistemləri qrupuna daxil olmasıdır. Əlverişli investisiya mühitinin yaradılması sahəsində digər ölkələrlə iqiqat vergitutmanın aradan qaldırılması haqqında ikitərəfli sazişlərin tətbiqi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Prezident İlham Əliyevin göstərişi ilə vergi yükünün azaldılması yolu ilə Azərbaycanda real iqtisadi sektorun təşviqinə dair bir qanunverici qərar qəbul edildi və 2009-cu ildə vergi qanunvericiliyində böyük dəyişikliklər edildi. Nəticədə, 2010-cu ilin yanvar ayından bəri müəssisələr gəlir vergisi 22% -dən 20% -ə, fiziki şəxslər üçün maksimum gəlir vergisi dərəcəsi 35% -dən 30% -ə, fərdi şəxslər üçün isə 20% -ə endirildi. Bu tədbirlər iqtisadi fəaliyyətin stimullaşdırılmasına, şirkətlərin gəlir və mənfəətinin artırılmasına, vergi bazasının genişləndirilməsi hesabına dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artmasına yönəldilmişdir.

Biznes mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində son illərdə görülmüş işlərin səmərəsinin beynəlxalq aləmdə tanınması nəticəsində Dünya Bankı və Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının layihəsi olan “Doing Business 2011” (Biznesin aparılması) icmalında Azərbaycan Respublikası ən islahatçı ölkə kimi qeyd edilmiş və “Doing Business” sıralamasında 97-ci yerdən 33-cü yerə yüksəlmişdir.

Tənzimləyici funksiya dövlətin vergi siyasəti qarşısında duran bu və ya digər məqsədlərin vergi mexanizmləri vasitəsi ilə həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Müasir dövlətlər iqtisadi alətlərin tam paketinə malikdir və bu alətlərin köməyi ilə iqtisadiyyatda olan mənfi tendensiyaları zəiflətmək və depressiya mərhələsində impuls vermək mümkündür. Bu alətlərdən biri vergi sistemi olmaqla vergi dərəcələrinin dəyişdirilməsi, güzəştlər vasitəsi ilə müəyyən sferalarda iqtisadi fəallığı tənzimləməyə imkan verir (Kəlbəyev Y.A. 2012: s.23).

Hər hansı bir ölkənin vergi sisteminin xarakterizə edilməsi üçün onun təşkilati prinsiplərinin öyrənilməsi vacib olsa da yalnız bu prinsiplərə əsaslanaraq ölkənin vergiqoyma mexanizminin nə dərəcədə səmərəli olması və iqtisadi inkişafa təsiri barədə fikir yürütmək mümkün deyildir. Vergiqoyma mexanizminin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün bir tərəfdən onun qarşısında qoyulan tələblər araşdırılmalı, digər tərəfdən isə sistemin bu tələblərə nə dərəcədə uyğun olması qiymətləndirilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının vergi sistemində olan tələblər iqtisadi inkişafa, iqtisadi inkişafa dəstək vermək üçün dövlət iqtisadi siyasətinə də dəstək verməyə xidmət edir. Fikrimizcə, Azərbaycan Respublikasının vergitutma mexanizminin hazırkı vəziyyətini müəyyənləşdirmək üçün vergi mexanizmi səviyyəsini müəyyən etmək lazımdır. Bundan sonra vergi texnologiyasının işlərinə cavab vermək lazımdır, sahələr tələb olunur, lazımi tənlilər müəyyənləşdirilməlidir. Bütün bu təhlillərdə inanırıq ki, iqtisadiyyatdakı mövcud vəziyyət nəzərə alınmamalı və bütün təkliflər gələcək iqtisadi inkişaf qiymətləndirmələrinə yönləndirilməlidir.

Vergi mexanizminin təkmilləşdirilməsi digər iqtisadi tənzimləmə vasitələrindən ayrı olaraq baş verə bilməz. Bu məqsədlə vergi siyasətinin makroiqtisadi siyasət və nəticədə ortaya çıxan maliyyə siyasəti kontekstində nəzərə alınması lazımdır. Vergi sistemi büdcə ayırmalarının tam bölgü ilə yanaşı tələb olunan sahələrə ayrılmasını təmin etmək üçün yüksək səviyyədə maliyyə nəzarəti saxlayaraq vergi boşluğunu ildən-ilə azaltmalıdır. Maliyyə nəzarəti elə təşkil edilməlidir ki, vergi ödəyiciləri üzərlərinə qoyulan vergilərin istisnasız olaraq hədəflərinə çatacağına şübhə etməsinlər. Vergi siyasətinin əsas strateji hədəflərindən biri olan könüllü vergi ödəmə səviyyəsinin artırılması yalnız belə bir şəffaf büdcə sisteminin tətbiqi ilə mümkün ola bilər.

1.2. Müxtəlif vergi sistemlərin çərçivəsində əhalinin gəlir və xərclərinin dövlət tənzimlənməsinin metodoloji əsasları

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mövcud əmək haqqı tənzimləmə mexanizmləri dəyişir. Əyalət miqyasında tətbiq olunmaq əvəzinə, dolayısı ilə metoddan istifadə olunur. Yəni minimum əmək haqqı və tarif dərəcələri müəyyənləşdirilir. Minimum gəlir səviyyəsi hökumət tərəfindən təsdiqlənmiş minimum əmək haqqına əsasən qanunla müəyyən edilir. Hər ölkədə minimum əmək haqqı fərqlidir və işçilərin yaşayış xərclərindən, bölgənin iqtisadi imkanlarından, ölkənin xüsusiyyətlərindən və təbii şəraitdən asılıdır. Minimum əmək haqqının müəyyənləşdirilməsi məsələsi işçilərin təkrar istehsalını təmin edə bilən bir gəlir zamanətinə əsaslanır və hazırda minimum əmək haqqı əsasında müəyyən edilir. (Məmmədov F.Ə., Musayev A.F., Sadıqov M.M., Kəlbəyev Y.A., Rzayev Z.H. 2010: s.68).

Minimum yaşayış səviyyəsi, işçilərin təkrar istehsalına şərait yaradan qida, qeyri-ərzaq məhsulları və xidmətlər üçün pul məbləğidir. Bununla birlikdə, qida səviyyəsi hələ də aşağıdır və yalnız işçilərin fiziki ehtiyaclarını ödəmək məqsədi daşıyır, yəni gəlirdən əldə edilən gəlir əsasında hesablanan minimum əmək haqqı normal istehsalını təmin etmək üçün minimum əmək haqqına çatmır.

Əmək haqqı və gəlirlərin tənzimlənməsi üçün bir vasitə olan dövlət, əhalinin minimum gəlirlərini minimum əmək haqqına qədər tənzimləyir. Onun əhatə dairəsi ölkənin istehsalına, mal və xidmətlərdən istifadə xərclərinə və yaşayış maliyyətinə bağlıdır. Özəl sektorda əmək haqqının tənzimlənməsi icma əməkdaşlığına əsaslanan kollektiv müqavilələr kimi tənzimləmə vasitələri ilə sona çatır. İdarəetmə və regional razılaşmalara uyğun olaraq əmək haqqı nəzarəti, adət sistem və qaydalarında icma əməkdaşlığının rolunu artırır. Eyni zamanda, bütün mülkiyyət növlərindəki müəssisələr bu qaydalara uyğunluğunu təmin etməlidirlər. Vergilər dövlətin hüquqi vasitə kimi istifadə etdiyi dövlət gəlirlərinə nəzarətin başqa bir yoludur. Eyni zamanda, icma köçürmələri dövlət gəlirlərini tənzimləmək üçün bir vasitə kimi istifadə olunur və bununla da icma leqallaşdırma fəaliyyətlərini həyata keçirir.

Mütəxəssislər sosial transferin qlobal praktikadakı rolunu fərqli qiymətləndirirlər. Bununla birlikdə, bir nəzarət aləti kimi rolu azalır. Milli gəlir nəzarəti vasitəsi olaraq, sosial transfer yoxsullar üçün əlavə iqtisadi imkanlar yaradan və həyat səviyyəsini yüksəldən çox vacibdir. Eyni zamanda, sosial transferin əhali gəlirlərindəki rolu hələ də zəifdir, çünki bu məbləğ hələ lazımı səviyyəyə çatmamışdır.

Ümumiyyətlə, əhalinin gəlirlərinə nəzarət vasitələrindən biri olan sosial transfer sistemində bir neçə dəyişikliyə ehtiyac var. Dövlətin əhali gəlirlərinə nəzarət formalarını, metodlarını və vasitələrini nəzərə alaraq aşağıdakıları bu tənzimləmə mexanizminin effektiv işləməsi üçün əsas hesab edir:

- İqtisadi cəhətdən fəal əhalinin gəlirlərinə optimal vergi qoyulması yolu ilə onların əmək fəaliyyətinin stimullaşdırılması;

- yaşayış minimumundakı ərazi fərqlərini minimum əmək haqqının əsasını nəzərə alaraq bir neçə mərhələdə vahid minimum əmək haqqından fərqli əmək haqqı növünə keçid;

- Minimum əmək haqqının səviyyəsini nağd şəkildə deyil, müvafiq sənayedə qəbul edilmiş yaşayış səviyyəsinə uyğun olaraq mal və xidmətlərin ümumi dəyərinin yüzdə bir hissəsi olaraq təyin etdi;

- yüksək gəlirli vətəndaşların gəlir və əmlak vergisi yükünün artırılması və orta və az gəlirli qruplar üçün gəlir vergisi dərəcələrinin azaldılması;

- İndeksləşdirmə yolu ilə yoxsul qrupların gəlirlərinin artırılması. Məzmunu yaranan əhali gəlirlərinin dövlət tənzimlənməsi mexanizminin formaları, metodları və vasitələri praktik olaraq əhali gəlirlərinin tənzimlənməsində istifadə olunur. (Musayev A.F., Qəhrəmanov A.Q. 2010: s.82).

Əhalinin gəlir vəziyyətinə nəzarət etmək üçün istifadə olunan alətlər sistemində əsas rolu qiymət artımı ilə sıx əlaqəli olan gəlirlər siyahısı oynayır. Əhalinin gəlirlərinin inflyasiyadan qorunması problemi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və bu məqsədlə gəlirlər sadalanır, yəni inflyasiyaya görə orta gəlir artır. Əhali Gəlir İndeksi, hökumətin inflyasiya şəraitində işçi qüvvəsinin və digər gəlirlərin alıcılıq qabiliyyətini təmin etmək üçün gördüyü tədbirlər sistemini nəzərdə tutur. Siyahının

məqsədi gəlirlərə nəzarət sahəsində istehlak qiymətlərinin artımı sahəsində əhalinin gəlir səviyyəsini dəyişdirməkdir.

Başqa sözlə, dövlət tərəfindən əhali inflyasiyası ilə əlaqəli zərəri kompensasiya edir. Bazar iqtisadiyyatında əhali gəlirlərinin indeksləşdirilməsi, dövlət tənzimləyici vasitəsi olaraq, hələ aşağıdakı səbəblərdən qoruyucu funksiyasını yerinə yetirə bilmir:

- indeksləmə ölkə qanununun həyata keçirilməsi üçün kifayət qədər mənbələr yoxdur;

- Qeyri-sabit şəraitdə məişət gəlirlərinin səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün müvafiq proqnoz vermək mümkün deyildi.

İstinad proqramı 1960-cı illərdən və 1960-cı ildə əsas Avropa ölkələrindən ibarətdir. İndeks əsasən ayrı-ayrı müəssisələrin səviyyəsində kollektiv bir müqavilə kimi həyata keçirilir, çünki əsasən səviyyədədir. Gəlir indeksləşdirilməsi zamanı, onların miqdarından asılı olaraq fərqi gördü. Yəni, yüksək gəlirin bəzi kompensasiyası tam kompensasiya ilə başlayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, gəlir indeksləşdirmə yalnız sosial müdafiəni bərpa etmək və itirilmiş gəlirləri bərpa etmək məqsədi daşıyır. Həm də ümumi əmək haqqının artırılmasını təmin etmək üçün bir meklatsdır. Buna görə də, gəlir indeksi əhali orqanının rəhbərliyini təsdiqləyir. Təcrübənin identifikasiyası ictimai zəifləyən qruplar üçün çox vacibdir və əhali ayrılmalıdır. Eyni zamanda, bütün sosial inkişaf və sosial təminat proqramları indeksləmə, su, depozit və depozitlərin (pensiylar, depozitlər, törəmə və s.) ayrıca bütün sosial təminat proqramları da iştirak edir. İndeks gözləyə və geri çəkilə bilər. Retrospektiv qəbul, qiymət artdıqdan sonra dövrün bu artmasına uyğun olaraq həyata keçirilir. İndeksin qiymətlərin gözlənilən artımını nəzərə alması gözlənilir (Musayev A.F., Kəlbəyev Y.A., Hüseynov A.A. 2002: s.56).

Sosial müdafiə baxımından müştəri qiymətləri ilə əlaqədar real gəlirlərindən gözlənilən bələdçi çox yaxşıdır. Əmək haqqı indeksi yalnız əhalinin həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmalıdır, həm də iqtisadiyyat. Əsas problem inflyasiya nəticəsində hansı əmək haqqının kompensasiya edilməli olduğunu müəyyən

etməkdir. Burada fərqli bir yanaşma lazımdır (Садыгов М.М., Зейналов В.З., Садыгова Г.М. 2011: с.84).

Məsələn, minimum tarif sürətini 1 ilə 1 arasında indeksləşdirmək çox vacib deyil. Minimum səviyyələrin və aşağı səviyyəli səviyyələrin səviyyəsi 100% -dən az müddətə müəyyən edilir, yəni qiymət qiymətlərinin artması indeksləşdirilməlidir. İşçilər mütəxəssisləri, habelə rəhbərlik və məsuliyyətli və məsuliyyətli vəzifələr istehlakçıların hazırlıqlarını və istehlakçı dərmanlarının maaşlarının 80-90% artması lazımdır.

Bir sıra liderlər və liderlər müəssisənin vacib səviyyəsinin əmək haqlarının (işin minimum maaşlarından asılı olaraq) və işin işində liderlərin indeksləşdirilməsində indeksləşdirilir; Əmək haqqı, qalan hissəsi qalanların qalan hissələrinin və müəssisənin nəticələrinin struktur bölmələrində nəticələrini nəzərə almalıdır. Əlbəttə ki, istehsalın inkişafını azaltmaq üçün liderlərin və aparıcı mütəxəssislərin inkişafı və aparıcı mütəxəssislərin inkişafı səbəbindən meydança və maaş diapazonu olduqca geniş olmalıdır.

Maaşların alıcılıq qabiliyyəti, xüsusilə yüksək inflyasiya dövründə, aylıq 1-2 dəfə deyil, ayda 3-4 dəfə maaş verməklə qismən qorunmaq olar. İndeks istehlak qiymətləri indeksinin, kəmiyyət dəstinin, ölçüsünün və ödəniş səviyyəsinin hesablanmasına əsaslanır. Qeyd etmək lazımdır ki, uyğun yanaşmalar hazırlanarkən aşağıdakı prinsiplərə əməl edilməlidir:

- İndeks nəticəsində əmək haqqının alıcılıq qabiliyyəti qorunmalıdır;
- İndeksləmə metodu məntiqi, sosial cəhətdən məqbul, işçilər tərəfindən məqbul olmalıdır;
- Hesablama prosedurları ətraflı müzakirə olunmalıdır.

İndeksləşdirmə üçün vacib şərt inflyasiyanın həqiqi miqyası barədə məlumatların olmasıdır. daha yüksək istehlak qiymətləri Bütün iqtisadiyyatda, sənayedə və ya bölgədə orta əmək haqqındakı dəyişiklik Gəlir indeksi inflyasiyanın qarşısını alan tədbirlərdən biridir. İnflyasiya ümumi (orta) qiymət səviyyəsini artırmağı hədəfləyən və alıcılıq qabiliyyətindəki uzunmüddətli azalmanı əks etdirən davamlı bir prosesdir. İnflyasiya hər bir ölkənin iqtisadiyyatı üçün bir çox ciddi

problemlər yaradan mürəkkəb bir sosial-iqtisadi prosesdir. (MareppaMOV P.B. 2011: c.43).

Sadəcə qiymətlərin ümumi səviyyəsini artırmaq və ya dövriyyə dövrünü çox pulla doldurmaq üçün bu prosesə müraciət etmək düzgün deyil. Eyni zamanda, inflyasiyanın gəlir bölgüsünə və yaşayış səviyyəsinə ciddi təsiri nəzərə alınmalıdır. Bu təsir əksəriyyətin real gəlirindəki azalmanı və beləliklə onların yaşayış səviyyəsindəki azalmanı əks etdirir. Təvazökar gəlirləri olan insanların real gəlirləri təvazökar əmək haqqı və müavinətlər artırıldıqda da azalır, çünki əksər hallarda bu gəlirlərdə artım qiymət artımından azdır. Depozit qiymətləri də aşağı düşür. Gəliri sabit olmayanların, yəni mənfəət əldə edənlərin real gəlirləri arta bilər. Məsələn, nominal gəlir artımı qiymət artımından çox olarsa, iş adamlarının və bəzilərinin həqiqi gəlirləri artır. Bu, adətən inhisarlar vasitəsilə süni qiymət artımlarının nəticəsidir. İki inflyasiya növünü ayırmaq vacibdir:

1) Sərbəst inflyasiya sərbəst qiymətlər halında baş verir və onun səviyyəsi cari ilin orta qiymət səviyyəsini əvvəlki ilin orta qiymət səviyyəsindən çıxarıb nəticəni əvvəlki ilin orta qiymət səviyyəsinə bölməklə müəyyən edilir;

2) Malların olmaması halında gec inflyasiya özünü göstərir, yəni mallar bazarında çatışmazlıq var.

Bu cür inflyasiya istənilən iqtisadiyyatda müşahidə olunur. Və inflyasiya səviyyəsini müəyyənləşdirmək çox çətindir. Bir neçə göstəricidən istifadə olunur: İqtisadiyyatda kəsir dərəcəsi. Gizli bazar qiyməti ilə dövlət qiymət nisbəti Açıq axtarışında vaxt itkisi və s. ümumiyyətlə, qiymət indeksi inflyasiyanın göstəricisidir. Dövlət qiymət səviyyələrini birbaşa müdaxilə yolu ilə idarə edir. İnflyasiyanın qarşısını almaq üçün iki növ iqtisadi siyasət tətbiq olunur:

- büdcə kəsirinin azaldılmasına, borc məhdudiyətlərinə, pul kütləsinin qorunmasına yönəlmiş siyasətlər;
- əmək haqqı, qiymət artımı və gəliri əlaqələndirmək üçün gəlir və qiymət siyasətləri.

Yeni yaradılan dəyərin istehsal amilləri (əsas əmək olduğu) ilə bölüşdürülməsi birbaşa dövlətin maliyyə etibarından və vergi sistemindən istifadə dərəcəsi ilə

asılıdır. Dövlət vergi sistemi tacirlərin və işçilərin gəlirlərinin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Bütçə gəlirləri, əmək haqqı vergisi dərəcəsinin endirilməsi və işçilərin zərflərdə işçilərinə ödəmə qabiliyyətini məhdudlaşdırmaq və beləliklə vergi ödəməmək üçün gəlir vergisinə aşağı hissəsini əlavə etməklə artırıla bilər (Mareppamov P.B. 2011: c.52).

Mövcud vergi siyasəti, ölkənin gələcək inkişafını (elm və mədəniyyət) müəyyənləşdirən sahələrdə görülən işlər sayəsində hörmətsiz və aşağı əmək haqqı olaraq görülən iş və əmək haqqı növlərini təsir edir. Vergi sistemini asanlaşdırmaq üçün vergi yükünü iqtisadi sahələrə yaymağınız vacibdir. Vergi yükünün istehsal şirkətlərindən çox aşağı və əsassız bir xərc olduğu maliyyə və ticarət sahələrinə keçməsinə proqnozlaşdırır. İndiki şəraitdə gəlirin ədalətli bölüşdürülməsi inkişaf üçün zəruri şərtidir. Bunun başlıca səbəbləri aşağıdakılardır:

- Yüksək gəlirli qruplar adətən kapital ixrac edir və idxal olunan malları istehlak edirlər, lakin əmanət və milli iqtisadiyyata investisiya qoymurlar;

- az gəlirli qrupların gəlirlərinin artırılması milli istehsalın, investisiya fəaliyyətinin və məhsuldar məşğulluğun inkişafına təkan verir;

- Əhalinin əksəriyyətinin gəlirlərinin azalması ilə eyni vaxtda səhiyyə xidmətləri və təhsilə çıxışın yavaşlaması əmək ehtiyatlarının keyfiyyətini xeyli azaldır;

- gəlir bölgüsünə eyni yanaşma - pozitiv psixoloji amildir. Müxtəlif qruplar arasında əmlak bərabərsizliyi və gəlir fərqi artarsa, bu güclü sosial qruplaşmaya səbəb olar.

1.3. Vergi sahəsində və əhali gəlirlərinin tənzimlənməsi üzrə islahatların zəruriliyi

Uğurlu iqtisadi strategiyalar vergi imkanlarından istifadənin səmərəliliyini artırır. Vergi sistemindəki sərt intizam, vergi bazanı genişləndirərək vergidən yayınmağa imkan verir. Son illərdə nağd ödənişlər üzərində nəzarətin gücləndirilməsi, əlavə dəyər vergisi ödəyicilərinin qanunsuz hərəkətlərinin qarşısının alınması, borclu vergi ödəyicilərinin sayının azaldılması, tələblərə cavab verməyən vergi ödəyicilərinə qarşı inzibati tədbirlər və vergi inzibatçılığı sahəsində xüsusi tədbirlər görülməsi, vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi mühüm rol oynamışdır (Musayev A.F., Kəlbəyev Y.A., Rzayev Z.H. 2005: s.65).

Vergi sisteminin sosial potensialı gəliri yüksək, orta və aşağı gəlir qrupları arasında bölüşdürmə qabiliyyətinə aiddir. Vergi prinsipi vergi sahəsində mövcud olan əsas anlayış və qaydaların məcmusu kimi başa düşülür. Verginin hüquqi və iqtisadi prinsipləri fərqləndirilməlidir. Vergitutmanın hüquqi prinsipi sistemin mahiyyətini müəyyənləşdirən əsas hüquq qanunudur. Müasir şəraitdə vergitutmanın aşağıdakı əsas hüquqi prinsipləri formalaşdırıla bilər:

1) bərabər vergi haqqı prinsipi. Bu prinsip bütün vergi ödəyicilərinin vergi qanunları qarşısında bərabərliyini nəzərdə tutur. Qanuni mülkiyyət və təşkilati forma səbəbindən, korporativ fəaliyyətlərə əlavə vergi tətbiq etmək və ya vergi dərəcələrini artırmaq mümkün deyil.

2) Vergilərin qanunla müəyyənləşdirilməsi prinsipi. Bu prinsipə uyğun olaraq vergilər səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən müəyyən edilir və təsdiq olunur.

3) Dövləti vergi ödəyicilərinin qanunsuz vergilərindən qorumaq prinsipi. Bu prinsipə görə dövlət yalnız vergi ödəyicilərinə vergi tətbiq etməməli, həm də onları qanunsuz vergi və rüsumlardan qorumalıdır.

4) Vergi qanunlarının vergiyə cəlb olunmayan qanunlardan üstün olması prinsipi. Bu prinsipə görə, vergi münasibətlərində vergiyə cəlb olunmayan bir hüquqi norma mövcuddursa, yalnız vergi qanunvericiliyinə uyğun olduqda istifadə edilə bilər.

5) Vergi məcəlləsinin hər tərəfini təsvir edən prinsip. Vergi şərtləri varsa, məsələn vergiyə cəlb olunan mallar, vergi bəyannamələri, vergi dərəcələri və s. bu vergi qanununa daxil deyilsə, vergi ödəyicisinin vergini ödəmək məsuliyyəti göstərilir.

6) Dövlətin hərəkətsizlik prinsipləri və vergi ödəyiciləri. Bu prinsipə görə vergi qərarları verilirənkən və vergi qanunlarında dəyişikliklərlə nəticələnən zaman yalnız dövlətin deyil, həm də vergi ödəyicilərinin mənafeləri həll olunmalıdır.

İnkişaf etmiş iqtisadiyyatların vergi sisteminin səmərəli fəaliyyəti müəyyən əsas vəzifələrin yerinə yetirilməsinə yönəlmişdir:

- Vergi sistemi vergi və paylama funksiyalarını yerinə yetirir, yəni gəlirləri müəssisələrə və əhaliyə bölüşdürmək yolu ilə dövlət büdcəsi vasitəsi ilə (inkişaf vergiləri 90% -ni təşkil edir)

- vergi sistemi istehsalata və hər hansı bir iqtisadi fəaliyyətə marağı minimuma endirəcək və ən yaxşı halda bu maraqların yaradılmasını və möhkəmlənməsini təmin edəcək şəkildə təşkil edilməlidir;

- üzvi olaraq sosial ədalət prinsipinə əsaslanaraq;

- vergi sisteminin formalaşması vergilərin dəqiq təyin edilməsi və hesablanması, yığılmasının səmərəliliyi və vergi sabitliyinin qorunması tələblərindən böyük təsirlənir, yəni təkrarlanır və kəskin dəyişikliklər;

- vergi yükünün vergi ödəyiciləri arasında mütənasib paylanması.

Vergi sisteminin ümumi göstəriciləri bunlardır: ümumi vergi gəlirlərinin ümumi milli məhsuldakı payı, əsas vergilərə oxşarlığı, gəlirin müxtəlif büdcə səviyyələri arasında bölüşdürülməsi.

Vergi gəlirlərini müxtəlif büdcə səviyyələrində bölüşdürməyin müxtəlif yolları var. Məsələn, birinci metod, müəyyən bir verginin fərqli bir büdcə kateqoriyasında olduğu güman edilir. İkinci seçim, dövlət vergisinin fərqli büdcə səviyyələri arasında köçürülməsidir. Nəticədə dövlət və daxili vergilər büdcədə vacib olduğu kimi nəzərə alın bilər.

Üçüncü yol yüksək səviyyədə yüksək səviyyədə yüksək səviyyədə pul köçürməkdir. Bu yanaşma bir çox ölkədə praktik olaraq genişləndi. Qanunvericiliyin

gücləndirilməsi və vergi sisteminin texniki və texniki bazası dövlətin sosial-iqtisadi inkişafı üçün çox vacibdir və vergi ödəyicilərinin ən əsası, vergi gəlirlərinin həcmi genişləndirən bazar iqtisadiyyatına uyğun olaraq rəqabət vergi siyasətini artırır, vergi gəlirlərində vergi mənfəətinə nail olmaq üstünlük təşkil edir (Məmmədov F.Ə., Musayev A.F., Sadıqov M.M., Kəlbəyev Y.A., Rzayev Z.H. 2010: s.74).

İnflyasiya əleyhinə tədbirlərin həyata keçirilməsi vergi nəzarətinin əsas sahələrindən biridir. Ölkənin iqtisadi cəhətdən neft sektorundan asılılığını sarsıtmaq, özəl sektorların böyüməsini təmin etmək üçün alınan dövlətin müvafiq tədbirlərində ortaya çıxır. Buna görə də, maliyyə sistemi ölkədə son əməliyyatlar nəticəsində ödənişləri artırmaq və yeni iş yerləri yaratmaq üçün vergiləri əhatə edir.

Respublikada bölgələrin iqtisadi və sosial inkişafının sürətləndirilməsinə dair dövlət proqramına əsasən, Vergilər Nazirliyinin qanunauyğunlaşdırılması dövlət tərəfindən kənd yerlərində yeni iş yerlərinin açılması istiqamətində görülən işlərin vacib hissəsidir. və müxtəlif iqtisadi subyektlərdən qaynaqlanan məşğulluq problemlərinin aradan qaldırılması işi uğursuz olacaq.

Vergi idarəetmə, market və xidmət baxımından mal və xidmətlərin satışına uyğun olaraq marketinq sahəsindəki vergi şöbəsi tərəfindən gücləndirilmişdir. İqtisadi inkişaf mərhələsində vergi davamlı inflyasiya əleyhinə tədbirləri davamlı olaraq gücləndirmək üçün vergi nəzarət tədbirlərini daha da gücləndirməyə çalışır. Bu sahədə milli ödəniş sistemlərini inkişaf etdirmək üçün əlaqəli tədbirlər görülür.

Azərbaycan Respublikası Hökumətinin Milli Ödəniş Sisteminin İnkişaf Planına əsasən, ölkəmiz bir çox layihələr həyata keçirmişdir. Vergidən yayınmağı aradan qaldıraraq vergi bazasının genişləndirilməsi. Vergi ödəyicilərinin xidmət dairəsi genişlənməyə davam edir. Vergi sistemindəki dəyişikliklərin vergi ödəyicilərinin təhsilini və məlumatlılığını artırması lazımdır. Bu dövrdə Bakıda fəaliyyət göstərən "195" telekom xidmətinin əhatə dairəsi genişləndi və xidmət bütün ölkəni əhatə etdi. "195" telefon məlumat xidməti pulsuzdur, vergi ödəyicilərinə 24 saat ərzində dəqiq və vaxtında məlumat verir, şikayət və təklifləri qəbul edir, ölkənin hər yerindən və ya hətta ucqar ərazilərdən gələn zənglərə cavab verə bilər.

Vergi ödəyicilərinə internet vasitəsi ilə müasir standartlara uyğun xidmətlər göstərmək üçün Vergilər Nazirliyinin veb saytında vergi ödəyicilərinin xahiş və şikayətlərini asanlaşdırmaq üçün vergi qanunları və vergitutma ilə əlaqəli digər qaydalar, qanunvericilik dəyişiklikləri, vergi bəyannamələri və vergi uçotu formaları yerləşdirilmişdir. Şərtlər yaradılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, xidmət müqaviləsi ilə fəaliyyət göstərən fiziki şəxslər vergi orqanlarında qeydiyyatdan alınmırlarsa (VÖEN təqdim etmədikləri təqdirdə), hüquqi şəxslər və fərdi sahibkarlar gəlirlərini (Vergi Məcəlləsinin 101.1-ci maddəsinə uyğun olaraq) bildirməlidirlər, aşağıdakılar saxlanılır və dövlət büdcəsinə ödənilir.

Vergi Məcəlləsində vergi ödəyiciləri kimi bir xidmət müqaviləsi ilə fəaliyyət göstərən şəxslər tərəfindən vergi orqanlarında qeydiyyatdan keçdikdə əldə etdikləri gəlir ödəniş mənbəyinə vergi endirimi verilmir. Bu şəxslərin vergi borcları, ümumiyyətlə, əldə etdikləri gəlirlərin miqdarından və növündən asılı olaraq, Vergi Məcəlləsinin müddəalarına uyğun olaraq müəyyən edilir. (Musayev A.F., Qəhrəmanov A.Q. 2010: s.78).

Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyinə görə həm fiziki, həm də korporasiyaların vergi məsuliyyəti var. Hüquq müəssisələri və şəxslər vergi hüququ-mühafizə orqanları tərəfindən müəyyən edilmiş vergilərin ödənilməsi üçün məsuliyyət daşıyırlar.

Bir hüquqi şəxsin ödəməli olduğu vergilər böyük ölçüdə onu idarə edən vergi sistemindən asılıdır. Son üç ayda ƏDV və vergilər üçün qeydiyyatdan keçməmiş neçə müəssisədən asılı olaraq, hüquqi şəxs məqsədəuyğun vergi ödəyicisi kimi seçilir. Buna görə də, hüquqi şəxs vergi ödəyicisidirsə, dövlət rüb ərzində malların (işlərin, xidmətlərin) və əmlakın məhsulu üzrə çıxılan vergini və satışdankənar gəliri Bakıda yüzdə 4-də və 2 faizdə hesablayır.

Hüquqi şəxs sadə bir vergi ödəyicisi olduqda, ƏDV, gəlir vergisi və sərvət vergisindən azad edilir. Bir hüquqi şəxs sadə bir vergi yığmaqdan imtina edərsə və bir gəlir vergisi ödəyicisidirsə, onun hesablanması və dövlət büdcəsi, vergiyə cəlb olunan gəlir ilə həmin gəliri əldə etmək xərcləri arasındakı fərqə görə 22% vergi tutulur. Xərclər vergi məəcəlləsinə uyğun olaraq çıxılır. Eyni zamanda mənfəət

vergisi ödəyən hüquqi şəxsdən dövlət büdcəsinin və əmlak vergisinin balansında qeydə alınan aktivlərin orta illik ödəniş dəyərinin 1% -ə bərabər gəlir vergisi ödəməlidir. Vergi sisteminin tətbiq olunduğu qanuni vergi sistemindən asılı olmayaraq, şəxs vergitutma məqsədi daşıyarsa, vergi öhdəliklərinə əməl etməlidir:

- torpağa sahibsinizsə və ya istifadə edirsinizsə, torpaq vergisi üzrə;
- bir avtomobiliniz varsa və ya istifadə edirsinizsə, yol vergisi üzrə;
- əməliyyat zamanı yerdən mineralların çıxarılmasında mədən vergiləri üzrə;
- xidmət ixrac olunan malların istehsalı və idxalı ilə əlaqədardırsa, gəlir vergisi

üzrə (bu halda hüquqi şəxs ƏDV müfəttişi olmalıdır);

- işlərlə əlaqədar işçilərə ödənişlər edildikdə ödəmə mənbəyindəki vergilərin qarşısının alınması üzrə;

- Vergi obyektini ödəniş əsasında qurulduğu digər hər hansı bir vəziyyətdə (kirayə əmlakı, qeyri-rezidentlərə ödənişlər, mənfəətin ödənilməsi, faizlərin ödənilməsi).

Vergi məqsədləri üçün bir fərdin işsiz fəaliyyətindən əldə olunan gəlir sahibkarlıq fəaliyyəti və qeyri-sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlərə bölünür. Ticarət fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlərə aşağıdakılar daxildir:

- sahibkarlıq fəaliyyətinin icrası üçün istifadə olunan fondların təmin edilməsindən əldə olunan gəlir. Bu gəlirə məhsul, iş və xidmət satışından əldə edilən gəlir daxildir.

- ticarət məhdudiyətləri və ya bir müəssisənin bağlanması razılıq verildiyi üçün alınan gəlir. Bu vəziyyətdə köhnə istehsalçı yeni istehsalçıya müəyyən bir miqdar əvəzinə istehsalın azaldılması və ya istehsalının tamamilə dayandırılması təklif edə bilər. Qəbul etsəniz, bu məbləğ yeni təşəbbüsün gəliri olacaqdır.

- əsas fondların təmin edilməsindən alınan və gəlirə daxil olan məbləğ. Bu gəlirlərə əsas vəsaitlərin və amortizasiya olunmayan aktivlərin satışından əldə edilən gəlirlər daxildir.

- digər gəlirlər.

Peşəkar fəaliyyətdən əldə olunan gəlirlərə aşağıdakılar daxildir:

- bonuslar şəklində alınan şəxsi gəlirlər;

- əmlak kirayəsi gəliri;

- dividendlər: hüquqi şəxs tərəfindən nağd pul şəklində ödənişlər və xalis mənfəətin səhmdarın və ya səhmdarların xeyrinə paylanması ilə əlaqəli digər ödənişlər; müvafiq sənaye, ticarət və elmi məlumat və avadanlıqdan istifadə və ya istifadə hüququ üçün mükafat şəklində alınan ödənişlər;

- Digər gəlirlər. Ticarətlə məşğul olan fiziki şəxs, təqvim ili ərzində vəziyyətinin əvvəlki üç ayda vergiyə cəlb olunan vergi miqdarından asılı olaraq dəyişməməsi şərtilə ya sadələşdirilmiş, ya da gəlir vergisi ödəyicisi olmaq hüququna sahibdir.

Sadələşdirilmiş vergi sənədləri dövrü rübdür. Sadələşdirilmiş vergi ödəyiciləri vergi bəyannamələrini hesabat dövründən sonrakı ayın 20-dək vergi orqanına təqdim etməli və bu müddət ərzində dövlət büdcəsinə vergi ödəməlidirlər (Rzayev P.Q. 2013: s.34).

Qanuna görə sadələşdirilmiş vergi ödəyicisi bu fəaliyyət üzrə mənfəət vergisi və ƏDV ödəyicisi deyil. Digər hallarda, bir şəxs gəlir vergisi ödəyirsə, hesabat ili ərzində çəkilən gəlir və xərclər arasındakı fərqi vergi məcəlləsinə uyğun olaraq büdcəni hesablamalı və ödəməlidir. Gəlir vergisi bəyannaməsi bu gəlirin alınması üçün hesabat ilindən sonrakı ilin 31 mart tarixinədək vergi orqanına təqdim edilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, fiziki şəxslərə vergiyə cəlb olunan malların mövcudluğundan və əməliyyatların xüsusiyyətindən (ödəmə mənbəyi, aksiz, torpaqdan tutulan vergi), mədəncilik və s.) asılı olaraq digər vergilər tətbiq olunur. Bir şəxs kirayə haqqını ödəmək üçün qeydiyyatla alınmayıbsa, icarəçi Vergi Məcəlləsinin müddəalarına uyğun olaraq vergini özü ödəməlidir.

Əmlakın icarəsindən əldə olunan gəlirin mülkiyyəti vergi koduna uyğun olaraq sadələşdirilmiş vergi sistemini tətbiq etmək hüququ yoxdur. Buna görə, əmlakın müstəqilliyində gəlir və xərclər və xərcləri icarəyə götürür və gəlir vergisini əmlak icarəsi üçün sadələşdirilmiş vergi dövlət büdcəsinə ödəməlidir.

Hüquqi şəxslər və fərdi vergi ödəyiciləri işçilərin əmək haqqı mənbəyindən vergi tutulmasına, habelə pensiya və digər qeyri-hökumət ödənişlərinə

cavabdehdirlər. Müəssisənin gəlir vergisi işçinin aylıq gəliri ilə əlaqəli gəlirlərindən hesablanır və sabit vergi dərəcəsi növbəti ayın 20-dək dövlət büdcəsinə köçürülür.

Şəxsi gəlir vergisi insanların ödədikləri ən vacib vergilərdən biridir. Fərdi gəlir vergisinin tutma prinsipləri aşağıdakılardır:

- Vətəndaşların gəlirlərini fərdi gəlirə görə hesablanması və ödənilməsi;
- Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq müəssisələr öz vergiləri hesabına gəlir vergisi ödəmək hüququna malik deyillər;
- vergi güzəştlərinin məqsədli istifadəsi,
- Fərqli vətəndaşlar üçün əhəmiyyətli sosial problemləri təmin etmək və həll etmək.

Fiziki şəxslərin gəlir vergisinə aşağıdakılar daxildir:

- işdən gələn gəlir;
- qeyri-məşğulluq fəaliyyətindən əldə edilən gəlir;
- Vergiyə cəlb olunmayan gəlirlər xaricində bütün başqa gəlirlər. Əmək haqqı insanlar üçün əsas gəlir mənbəyidir. Məşğulluqdan əldə edilən gəlirə əmək haqqı, əlavə əmək haqqı, qonorar və fərdlər tərəfindən əmək müqavilələrinə uyğun olaraq görülən işlərlə bağlı digər ödənişlər də daxildir.

II FƏSİL. MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCANDA ƏHALİNİN GƏLİRLƏRİ VƏ XƏRCLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN TƏHLİLİ

2.1. Əhalinin gəlirləri və xərclərinin strukturu

İstehlak, bir insanın əsas ehtiyaclarını ödəmək üçün aldığı və ya aldığı ümumi qıdadır. Əhalinin istehlakına birbaşa təsir göstərən əsas amil gəlir səviyyəsidir. Beləliklə, əhalinin istehlakı iki əsas qrupa bölünür. Bu qruplara aşağıdakılar daxildir:

- Zəruri istehlak malları;
- Zəruri olmayan istehlak malları.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən bir gəlir səviyyəsi altında istehlak da fərqli istiqamətlərdə hərəkət edəcəkdir. Buna görə də, gəlir səviyyəsinin daha yüksək olması halında, əhali içərisindəki fərdlər və qruplar ehtiyaclarını ən yüksək səviyyədə qarşılamaq üçün əllərindən gələni edəcəklər. Zəruri istehlak malları aldığınız zaman eyni zamanda vacib olmayan istehlak mallarını almağa da çalışırsınız, beləliklə onları asanlıqla istehlak edə bilərsiniz. Bu əhali qrupları, yüksək gəlirli ehtiyacları əldə etməklə yanaşı, öz asudə vaxtlarına və turizminə də pul xərcləmək imkanlarına sahibdirlər.

Gəlirlər azalarkən, fərdlər, qruplar və sosial qruplar daha çox istehlak malları almağa çalışırlar. bu halda lazımsız istehlak malları və ya xidmətlər ikinci dərəcəli olur.

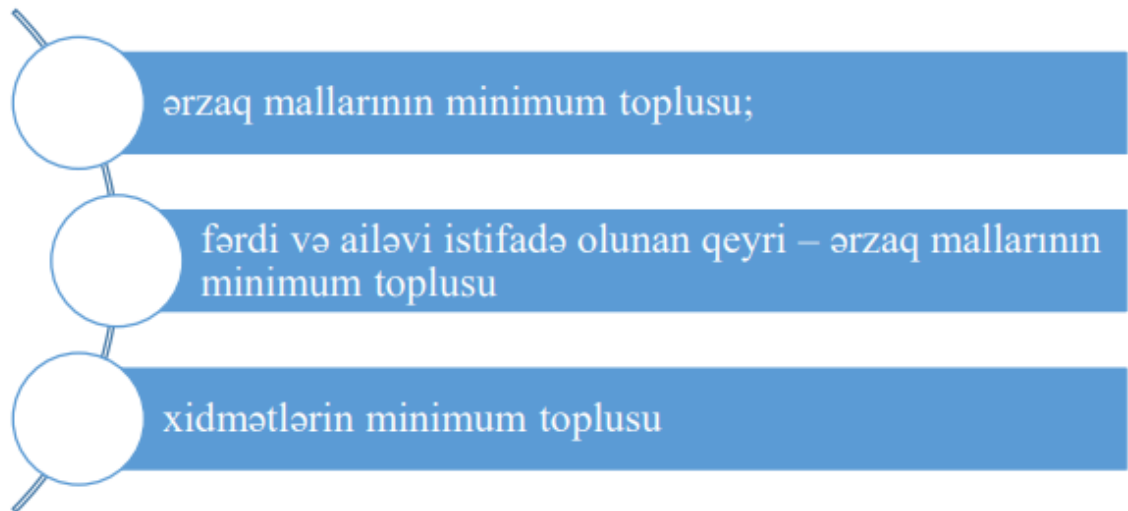
Beləliklə, yuxarıda dediklərimizə əsaslanaraq, istehlakın miqdarının əhalinin miqdarına aid olduğunu görə bilərik. Əhali artımsa, istehlakın həcmi artır. Əhali gəlirlərində azalma istehlak səviyyəsinin azaldılması ilə nəticələnəcəkdir (Məmmədov İ.M. 2006: s.59).

Əhalinin istehlak bazası nədir? Bu suala cavab verməklə əhali istehlakının quruluşunu təyin edə bilərik. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, əhalinin istehlakı iki əsas yolla həyata keçirilir: zəruri və lazımsız istehlak mal və xidmətlərinin alınması və ya alınması yolu ilə. Lakin bu, insan istehlakının tərkibini və quruluşunu tam ifadə etməyə imkan vermir. Əhali istehlakının quruluşunun və quruluşunun hərtərəfli

tərifli hərtərəfli təhlil tələb olduğundan problemə daha geniş bir perspektivdən yanaşaq.

Əhali istehlakını və quruluşunu təyin etmək üçün əvvəlcə minimum istehlak səbətinin tərkibini bilək. Minimum istehlak səbəti bir fərdin və ya bir ailənin istehlakını əhatə edə bilən xərc maddələrinin cəmidir. Minimum istehlak səbətinin tərkibi aşağıdakı kimidir:

Sxem 1: İstehlak səbətinin tərkibi

Mənbə: Bayramova S.R., Qurbanova S.Ə. 2009: s.32

Bu qazanclardan istifadə edərək başqa bir sözlə, istehlakın quruluşunun və dinamikasının mövcud vəziyyətini təhlil etmək vacibdir. Çünki əhali gəlirlərinin bir hissəsini dolanışığ üçün vacib olan qida və qeyri-ərzaq məhsullarını istehlak etmək üçün istifadə edir. İstehlak artımı isə istehsal zamanı nisbətə nəzarət edir. xüsusilə hər hansı bir məhsulun milli istehsalı və idxalı. Əhali istehlakı istehsalata iki əsas göstərici ilə təsir göstərir. Birinci kateqoriya göstəricilər əsas istehlak mallarının istehsalını yaxşılaşdırmaq və gəlirliliyi artıran əhalinin alıcılıq qabiliyyətini artırmaqla geniş çeşidli qabaqcıl məhsulların istehsalını stimullaşdırır. ikincisi, malların miqdarını artıraraq istehlakçı davranışının formalaşması. Əhalinin gəlir və ya istehlakının hərtərəfli təhlili əhali istehlakının təhlili üçün vacibdir.

Evdən istifadə, şəxsi istehlak, istehsal fəaliyyəti və qənaət üçün evlərə pul xərcləmək deməkdir. İstehlakçı xərcləri, ev təsərrüfatlarının qida, qeyri-ərzaq və alkoqollu içkilər və xidmətlərə xərclədiyi pullardır. Vergilər, tariflər, ödənişlər, geri

ödəmələr, aliment, qohumlarına yardım, cərimələr, borcun qaytarılması, üzvlük haqları və istehlak, yığımla bağlı digər xərclər, habelə ev istehsalı ilə əlaqəli bütün xərclər (toxum, heyvandarlıq, xammal və s.), ödənişlər nağd xərclərə daxil edilir, lakin müştəri xərclərinə daxil deyil.

Əhali strukturu və status parametrlərindəki kompleks dəyişikliklərə əlavə olaraq, hər bir vəziyyəti və ya aparıcı göstəriciləri ayrıca və davamlı təhlil etməlisiniz. Əhali gəlirlərinin artması və azalması istehlakın tikintisinə təsir göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, mühitin quruluşundakı dəyişikliklər və dəyişikliklər beynəlxalq kontekstdə yoxsulluq səviyyəsinin və yaşayış səviyyəsinin qiymətləndirilməsini qurarkən nəzərə alınır. Bu baxımdan təcrübə göstərir ki, hər bir ölkədə istehlakçı qidaya xərcləmələrinin artması, bu ölkənin aşağı düşən həyat səviyyəsinə bərabərdir (Rzayev P.Q. 2013: s.85).

Hamımızın bildiyimiz kimi 1991-ci ildən bəri insanların real gəlirlərindəki azalmaya yaşayış səviyyəsindəki eniş təsir etdi. Bəzi cəmiyyətlərdə gəlir yalnız qida tələbatını ödəmək üçün deyil, həm də qidaya olan tələbatı ödəmək üçün də kifayət deyil. Bu vəziyyətdə əhalinin 80-90% -i çox kasıb sayılır. Bu proses demək olar ki, 1995-ci ilə qədər davam etdi. 1995-ci ildən bəri sürətli inflyasiya (inflyasiya) adlarının artması və ev gəlirlərinin real dəyərinin artması ilə müşayiət olunur.

Ölkədə həyata keçirilən islahatlar və neft gəlirlərinin artması ilə əlaqədar olaraq 2001-ci ildən büdcə gəlirlərinin artmasına imkan verilmiş və bu da büdcə təşkilatlarında çalışanların əmək haqlarının, pensiyaların, müavinətlərin artırılmasına, ümumilikdə isə əhalinin pul gəlirlərinin və xərclərinin artmasına zəmin yaratmışdır. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi əhalinin pul xərclərinin tərkibi müxtəlifdir. Cədvəldən görüldüyü kimi, 2008-ci illə müqayisədə 2014-cü ildə əhalinin son istehlak xərcləri 2.3 dəfə, ödənilən cari transferlər 3.8 dəfə artmışdır. Bu dövrdə qənaətlərin həcmi 2.5 dəfə, qeyri-maliyyə aktivlərin yığımları təqribən 5 dəfə, maliyyə aktivlərin yığımları isə 2.1 dəfə çoxalmışdır.

Cədvəl 1: Əhalinin gəlirlərinin dinamikası, faizlə

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
2008	100,0											
2009	109,0	100,0										
2010	123,5	113,3	100,0									
2011	147,2	135,1	119,2	100,0								
2012	167,7	153,8	135,8	113,9	100,0							
2013	181,1	166,2	146,7	123,1	108,0	100,0						
2014	190,4	174,6	154,1	129,3	113,5	105,1	100,0					
2015	201,3	184,7	163,0	136,8	120,1	111,1	105,8	100,0				
2016	218,9	200,9	177,3	148,7	130,6	120,9	115,0	108,7	100,0			
2017	237,2	217,6	192,1	161,1	141,5	131,0	124,6	117,8	108,4	100,0		
2018	258,9	237,5	209,7	175,9	154,4	142,9	136,0	128,6	118,3	108,0	100,0	
2019	275,1	252,4	222,7	186,8	164,0	151,8	144,5	136,6	125,6	116,0	107,4	100

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Statistika komitəsi, <https://www.stat.gov.az/>, 2019

Cədvəldən göründüyü kimi, son illərdə əhalinin gəlir və xərc dinamikasında azalma müşahidə olunur. Yeni statistikaya görə 2007-cü ildə son istehlak xərcləri 84.6%-ə düşsə də 2013 və 2014-cü illərdə yenidən artmışdır. Hesab edirik ki, 2009-cü illə müqayisədə 2012-cü ildə son istehlak xərclərinin ümumi xərclərdə xüsusi çəkisinin azalması əhalinin pul gəlirlərinin artması ilə əlaqədar olmuşdur. Son iki ildə isə gəlirlərin artması ilə yanaşı inflyasiyanın da yüksəlməsi son istehlak xərclərinin xüsusi çəkisinin artmasına təsir göstərmişdir (Azərbaycan Respublikası Statistika komitəsi, <https://www.stat.gov.az/>).

Ümumiyyətlə, son illərdə ölkənin həyat səviyyəsində hələ də müsbət dəyişikliklər var, hələ də bir neçə yoxsulluq var. Bu, əhalinin istehlakında, az miqdarda gəlirin az olması və s. müəyyən edilə bilər. Bildiyimiz kimi, ölkəmizdə yaşayan insanlar (əhalinin təxminən 16% -i) məhsul və xidmətlərdən istifadə edirlər. Bu, onların nəşrini uyğunlaşdırmaq, psixoloji əlaqələrin artması və ailə münasibətlərinin pisləşməsi üçün son nəticədir.

Cədvəl 2: Əhalinin gəlirləri və xərcləri, əvvəlki ilə nisbətən faizlə

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Gəlirlər- cəmi	113,9	108,0	105,1	105,8	108,7	108,4	108,0	107,4
İlkin gəlirlər	116,1	108,5	104,5	106,0	108,5	105,4	108,3	106,5
işçilərə əmək ödənişləri	115,0	112,0	104,3	102,4	106,7	108,7	116,6	106,0
sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər	114,0	106,6	103,7	108,3	104,7	102,8	104,0	106,2
mülkiyyətdən gələn gəlirlər	273,7	116,6	127,3	92,2	211,6	118,5	111,6	111,6
Alınmış cari transferlər	98,0	104,0	110,1	104,0	111,0	133,3	105,8	113,9
Xərclər-cəmi	110,7	114,1	109,9	113,5	113,8	111,9	106,9	107,8
Son istehlak xərcləri	111,3	112,9	110,1	115,1	115,0	114,2	107,1	107,0
Ödənilən cari transferlər	109,7	117,3	104,7	100,5	111,0	97,8	106,1	111,0
Mülkiyyətdən ödənilən gəlirlər	86,5	166,1	137,6	119,5	78,0	68,4	92,3	162,5
Qənaətlər	122,4	93,5	90,9	78,2	82,9	83,4	118,3	104,0
Qeyri-maliyyə aktivlərin yığımı	136,8	120,6	116,7	96,8	63,8	105,7	152,5	126,4
Maliyyə aktivlərin yığımı	120,0	88,5	84,4	71,7	91,9	76,2	102,7	88,8

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Statistika komitəsi, <https://www.stat.gov.az/>

Cədvəldən də göründüyü kimi, gəlirlərin cəmi 2019 - cu ildə azalmışdır. Həmçinin 2018 - ci ilə nəzərən 2019 - cu ildə xərclərin cəmi artmışdır.

Ölkədə yoxsullar hələ də vardır və əhali pul gəlirlərinin 50%-dən çox hissəsini ərzağa xərcləyir, eyni zamanda ticarət dövriyyəsinin 60%-dən çoxunu ərzaq məhsulları təşkil edir. İnanırıq ki, 2015-ci ildə görülən tədbirlər və 2016-cı ildə həyata keçiriləcək məqsədyönlü sosial siyasət nəticəsində, yuxarıda qeyd olunan göstəricilər problemləri aradan qaldırılacaqdır.

Ümumiyyətlə, əhalinin dezavantajlı qruplarının pəhrizi, gəlirlər hər səviyyədə artdıqca və artdıqca daim artan funksiyaya görə dəyişir. Artım yalnız istehlak maliyyətinə və ya modeldəki dəyişiklikdə baş verir. Ümumiyyətlə, sənaye qaydalarına görə, əhalinin gəliri çatışmazlıq səviyyəsinə qədər artarsa, standart pəhrizdə qida istehlakının bölgüsü daha kiçik olur və qeyri-ərzaq məhsullarının paylanması artır. Yəni bir dövlət tərəqqi etdikcə və iqtisadiyyatı genişləndikcə əhali daha çox qeyri-ərzaq məhsullarına üstünlük verir.

Cədvəl 3: Ölkənin iqtisadi rayonları üzrə əhalinin gəlirləri, milyon manatla

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Ölkə üzrə cəmi	34769,5	37562	39472,2	41744,8	45395,1	49187,9	53103,7	57035
Bakı şəhəri	18619,4	20668,9	21939	23710,6	25766	28140,7	30636,4	33122
Abşeron iqtisadi rayonu	1396,3	1452,5	1593,6	1634,6	1784,6	1951,3	2130,6	2354,5
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	3130,0	3281,9	3369,7	3480,5	3799,8	4078,3	4398,5	4676,2
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	1304,2	1330,2	1346,3	1387,9	1529,9	1646,7	1773,0	1885,5
Lənkəran iqtisadi rayonu	1817,5	1865,8	1881,4	1932,6	2123,4	2288,1	2432,5	2567,3
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	1279,3	1332,5	1366,4	1392,5	1524,8	1644,1	1751,6	1895,3
Aran iqtisadi rayonu	4653,6	4915,0	5168,2	5329,1	5872,4	6343,2	6793,3	7251,6
Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu	310,1	309,9	318,7	319,4	341,6	359,3	375,9	395,1
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	635,1	667,9	712,7	753,1	826,6	889,9	945,4	996,6
Naxçıvan Muxtar Respublikası	1623,4	1737,0	1775,7	1804,1	1825,5	1845,8	1866,0	1890,3

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Statistika komitəsi, <https://www.stat.gov.az/>

Cədvəl 4: 2019-cu ildə iqtisadi rayonlar üzrə əhalinin əsas gəlir mənbələri

	Naxçıvan Muxtar Respublikası	Gəncə-Qazax	Şəki-Zaqatala	Lənkəran	Quba-Xaçmaz	Aran	Yuxarı Qara bağ	Dağlıq Şirvan	Bakı şəhəri
Kişilərin cəmdə xüsusi çəkisi	48,5	48,3	46,2	49,2	47,8	48,6	49,6	48,1	46,6
dövlət sektorunda maddəli iş	13,9	9,4	7,8	8,7	6,9	8,2	12,0	9,9	9,3
özəl sektorda maddəli iş	10,5	3,2	3,4	2,9	4,2	2,6	2,0	4,3	8,3
özünüməşğulluq	13,3	22,0	24,0	26,1	25,1	25,8	22,7	21,9	12,1
işsizlik üzrə müavinət	-	0,0	-	-	-	0,0	-	-	0,0
pensiya	4,8	6,6	5,4	6,1	5,5	6,2	6,5	5,5	6,6
təqaüd	1,2	0,2	0,2	0,0	-	0,2	0,0	-	0,4
sosial müavinətlər	-	0,4	0,4	0,1	0,5	0,2	0,9	-	0,1
himayədə	4,8	6,3	5,0	5,0	5,5	5,3	5,6	6,3	9,5
ölkə xaricindən göndərilən pul	0,0	0,1	0,0	0,2	0,1	0,1	0,0	0,1	0,2
ünvanlı dövlət sosial yardımı	-	-	-	-	-	0,0	-	-	-
digər mənbələr	-	0,0	-	-	-	-	-	-	0,1
Qadınlarda cəmdə xüsusi çəkisi	51,5	51,7	53,8	50,8	52,2	51,4	50,4	51,9	53,4
dövlət sektorunda maddəli iş	14,3	9,3	10,1	4,7	5,8	6,3	10,5	10,5	10,8
özəl sektorda maddəli iş	6,1	0,8	0,8	0,6	2,8	0,6	0,5	0,9	3,9
özünüməşğulluq	15,5	13,5	13,8	20,8	13,8	15,9	15,0	13,4	3,7
işsizlik üzrə müavinət	0,1	-	-	0,1	-	0,0	-	-	0,0
pensiya	8,6	10,2	10,4	12,1	11,5	10,2	9,5	10,4	10,6
təqaüd	1,5	0,1	0,1	-	0,2	0,1	-	-	0,4
sosial müavinətlər	-	0,6	0,4	0,1	0,5	0,3	2,5	0,2	0,2
himayədə	5,2	16,6	17,6	12,4	17,5	17,7	12,2	16,4	23,1
ölkə xaricindən göndərilən pul	0,2	0,5	0,4	0,1	0,1	0,3	0,1	0,0	0,6
ünvanlı dövlət sosial yardımı	-	0,0	-	0,0	-	0,0	-	0,1	0,0
digər mənbələr	-	0,1	0,2	-	-	0,0	0,0	-	0,1

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Statistika komitəsi, <https://www.stat.gov.az/>

Cədvəldən göründüyü kimi 10% yoxsul əhalinin səhiyyə, təhsil, istirahət və mədəniyyətə xərclərinin xüsusi çəkisi, 10 % varlı təbəqənin xərclərindən geri qalır. Oxşar vəziyyət istehlak xərcləri kvintilləri üzrə istehlak xərclərində də özünü göstərir. 1-ci kvintilə daxil olan əhali qrupunun istehlak xərclərində ərzağın payı 66% olmuşdur. 5-ci kvintildə isə bu göstərici bu 43,5% təşkil etmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, (bunu əvvəlki bölmələrdə də qeyd etmişdik) inkişaf etmiş

ölkələrdə orta təbəqənin ərzaq istehlakına çəkdiyi xərclər istehlak xərclərinin 30%-ni təşkil edir.

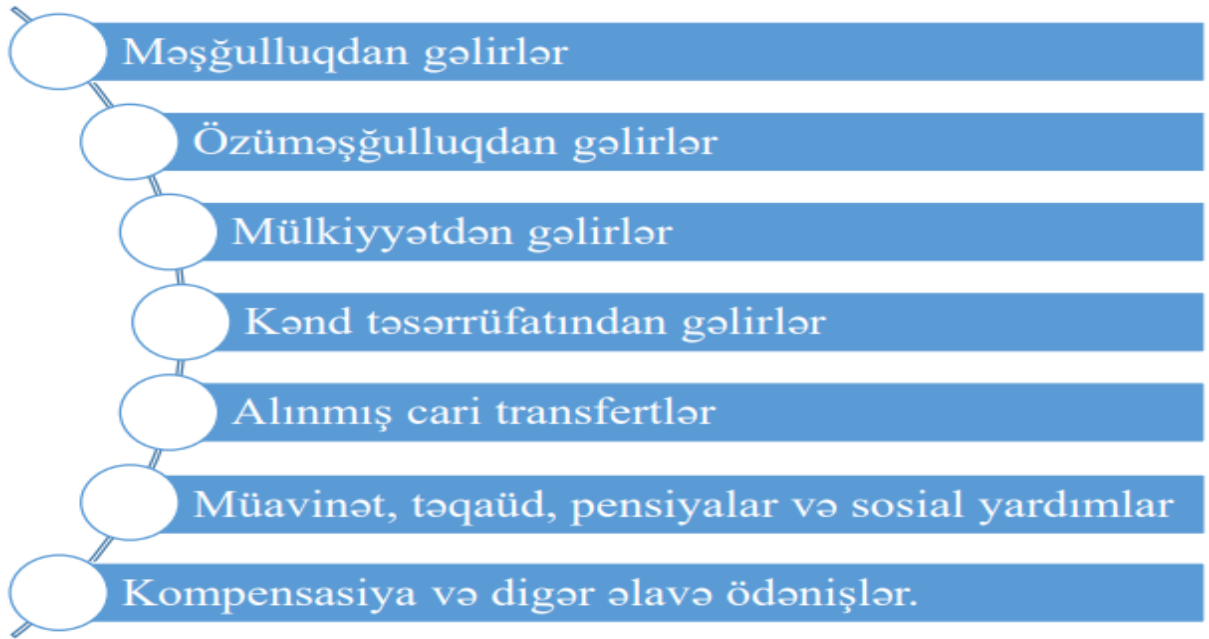
Əhalinin pul gəlirlərində olduğu kimi istehlak xərclərində, eləcə də istehlakın quruluş və dinamikasında fərqlər meydana çıxır. Belə ki yaşayış yerləri üzrə istehlakın quruluşuna baxdıqda kənd yerlərində ərzağa çəkilən xərclərin xüsusi çəkisinin həm ölkə üzrə, həm də şəhər yerləri üzrə göstəricini üstələmişdir. 2010-ci ildə ölkə üzrə ərzağa çəkilən xərclər 53,6% olduğu halda, şəhər yerlərində bu 52,3%, kənd yerlərində 55,1% olmuşdur. 2014-ci ildə isə əvvəlki illərlə müqayisədə əhalinin pul gəlirləri artsa da, ərzağa çəkilən xərclərin xüsusi çəkisi dəyişməmişdir. Ərzağa çəkilən xərclərin xüsusi çəkisi şəhər 52.3%-dən 51.5%-ə düşmüş, kənd yerlərində isə 55.1%-dən 56.1%-ə yüksəlmişdir. Maraqlı haldır ki, 2014-cü ildə kənd yerlərində ərzağa çəkilən xərclər xüsusi çəkisi şəhər yerlərinə nisbətən üstün xüsusi çəkiyə malik olmuşdur. Paltar və ayaqqabıya çəkilən xərclərin ümumi istehlak xərclərində xüsusi çəkisi ölkə üzrə 6,8%, şəhər yerlərində 6.9%, kənd yerlərində 6,6% olmuşdur. 2010- ci ildə isə bu göstərici müvafiq olaraq 7,1; 7,3% və 6,9% olmuşdur (Azərbaycan Respublikası Statistika komitəsi, <https://www.stat.gov.az/>).

Bu səbəbdən gəlir istifadə quruluşunun və istehlak strukturunun təhlili göstərir ki, gəlirin çox hissəsi Azərbaycanda qidaya sərf olunur. Bu, əhalinin ümumi sayında yoxsulların payının yüksək olduğunu göstərir. Bunun aradan qaldırılması, ilk növbədə, ölkədəki sosial bərabərsizliyin azaldılmasına, inflyasiyaya qarşı mübarizə və antitrest tədbirlərinin gücləndirilməsinə yönəlmiş sosial siyasətlərin həyata keçirilməsini tələb edir.

2.2. Əhali gəlirlərində bərabərsizliyə təsir edən amillərin qiymətləndirilməsi

Əhali, fərdlər və insanlar qrupları arasında yaşamaq müddətinin, eləcə də onların rifah halının ən vacib əlamətlərindən biri gəlir və ya bərabərsizlikdir. Bugünkü bazar iqtisadiyyatında demək olar ki, hər ölkədə qəbilələr tərəfindən gəlirin bölgüsündə fərqlər var. İnsanlardan gəlirlər bir çox istiqamətdə əldə edilmişdir. Bu məlumatlar aşağıdakı planlara uyğun olaraq verilir.

Sxem 2: Əhali gəlirlərinin mənbələri

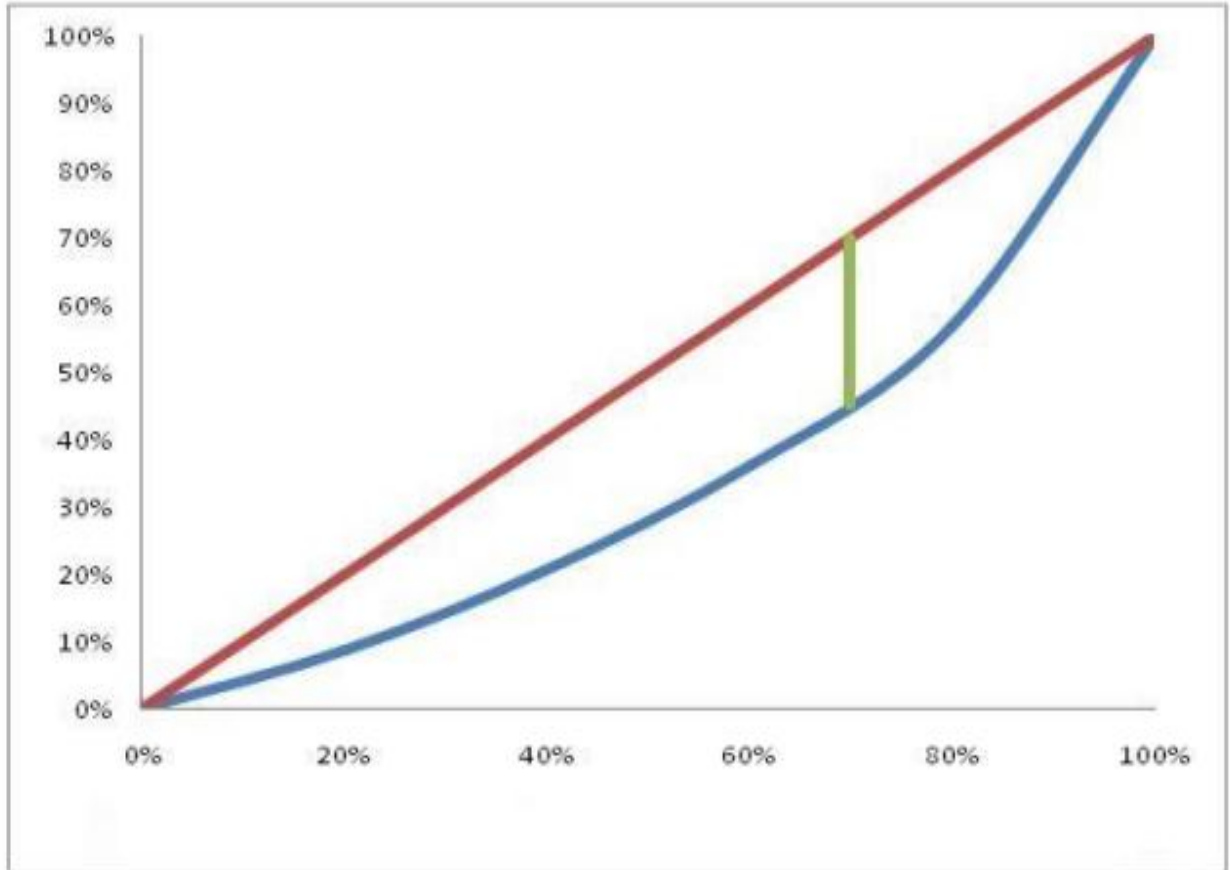
Mənbə: Meybullayev M.X. 2001: s.32

Yuxarıda göstərilən plan əhalinin gəlirlərinin müxtəlif mənbələrdən əldə olduğunu göstərir. Bu mənbələrin hər biri gəlir bərabərsizliyini müəyyən edən əsas amildir. Çünki əhalinin bütün qrupları yuxarıdakı gəliri ala bilmir. Məsələn, işləyən əhali görülən işlərin müqabilində maaş alırsa, təqaüdçülər iş müddətindən asılı olaraq təqaüd alırlar. Bu əhali qrupları arasındakı gəlir bərabərsizliyinin əsas göstəricilərindən biridir.

Bununla birlikdə, yalnız gəlir bərabərsizliyini və ya gəlir bərabərsizliyini əmək haqqındakı fərqlə izah etmək, məsələyə daha geniş bir baxışın qarşısını alır. Demək, gəlir bərabərsizliyində yuxarıda göstərilənlərə əlavə olaraq əmək haqqındakı fərqlə yanaşı, bir çox digər amillər də rol oynayır (Anqus deaton, 2016: p.62).

Əsas üsullar gəlirin bərabərsizliyini öyrənmək və ya gəlirlərin qeyri-bərabərsizliyini öyrənmək üçün müəyyən edilmişdir. Bunlar Lorens və Cini ayrıləridir. Aşağıdakı qrafikdə gəlirlərin bərabərsizliyini təsvir edən Lorens əyrisi verilmişdir.

Qrafik 1: Lorens əyrisi

Mənbə: Meybullayev M.X. 2001: s.96

Lorens əyrisinin əsas xüsusiyyəti gəlirlərin əhali sinifləri arasında qeyri-bərabər paylanmasını göstərməsidir. Ən ideal qrafikdə gəlir bərabərsizliyini göstərən Lawrence əyrisi, cəmiyyətdə insanlar arasında fərqli gəlir bölgüsü mənbələri olduğunu göstərir. Ümumi nağd gəlir, bir ay, rüb və ya il kimi hər hansı bir dövr üçün ümumi ev gəlirlərinə əsasən hesablanır. Ümumi ev təsərrüfatı gəliri aşağıdakı diaqram ilə verilir (Meybullayev M.X. 2001: s.112).

Sxem 3: Ev təsərrüfatlarının ümumi gəlir göstəriciləri

Mənbə: Meybullayev M.X. 2001: s.41

Dünya ölkələrinin təcrübəsinə baxsaq və uzun bir tarixdən keçsək, gəlir bərabərsizliyinin hər dövrdə hər ölkədə mövcud olduğunu görürük. Sovet dövründə belə "kimin bacarıq" şüarı altında bu cür gəlirlərin bərabərsizliyi mövcud idi. Bu səbəbdən gəlir bərabərsizliyi dünyanın bütün ölkələrində mövcuddur. Bu baxımdan gəlir bərabərsizliyini və ya bərabərsizliyi təsir edən məsələlər hər ölkədə demək olar ki eynidir. Yeganə fərq, gəlir bərabərsizliyinin bəzi ölkələrdə yüksək, bəzilərdə isə aşağı olmasıdır. Lakin, hər halda, gəlir bərabərsizliyi və ya gəlir bərabərsizliyi var. Sadəcə dildə desək, gəlir bərabərsizliyinin səviyyəsi, gəlir bərabərsizliyini təsir edən məsələlərdə səmərəlilik səviyyəsindən asılı olaraq fərqli rəqəmlərlə də ifadə olunur.

Dövlət siyasəti gəlirlərin aradan qaldırılmasında və ya qeyri-bərabərliyin qarışmasında mühüm rol oynayır. Başqa sözlə, əhəli qrupları üçün gəlirin nisbətən əlverişli paylanması birbaşa birbaşa sosial-iqtisadiyyatdan asılıdır. Qlobal təcrübəyə baxsaq, əgəlabatan gəlir bölgüsünə uğurla tətbiq olunan dövlət siyasətinin şimal-şərq ölkələrində və Baltikyanı ölkələrdə Baltikyanı ölkələrdə olan Baltikyanı ölkələrdə yerləşdiyini görürük. Nəticədə, şərtlərdə iştirak edən dövlətlərdə əhəli qrupları arasındakı gəlir bərabərsizliyi, müqayisə üçün kifayət qədər kiçikdir. Yuxarıdakı bir sualda hökumətlərin həyata keçirdiyi sosial iqtisadi strategiyanın dəlilləri nələrdir? Bu suallara cavab vermək üçün aşağıdakılara diqqət yetirin:

- Birincisi, dövlət iqtisadiyyatın bir çox aspektlərini tənzimləyir, inflyasiyanın və müəssisələrin və ya maliyyə bazarlarının inkişafının qarşısını alır;

•İkincisi, dövlət işçilərin siyasətdə iştirakını birbaşa qadağan edir və ya işi qadağan edir. Beləliklə, bu qanuna görə, güclərini, əlaqələrini və ya qanunun funksiyalarını pozan işçilər mülkiyyəti dövlətə asanlıqla ifşa edə və ifşa edə bilirlər. Bu, qruplar arasında gəlir fərqi artmasının əsas səbəblərindən biridir.

•Üçüncüsü, hökumət vergi qanunlarını tətbiq etməli və digər qrupları az gəlirli qruplarla və aşağı gəlirli qrupları insan resursları ilə tarazlaşdırmalıdır.

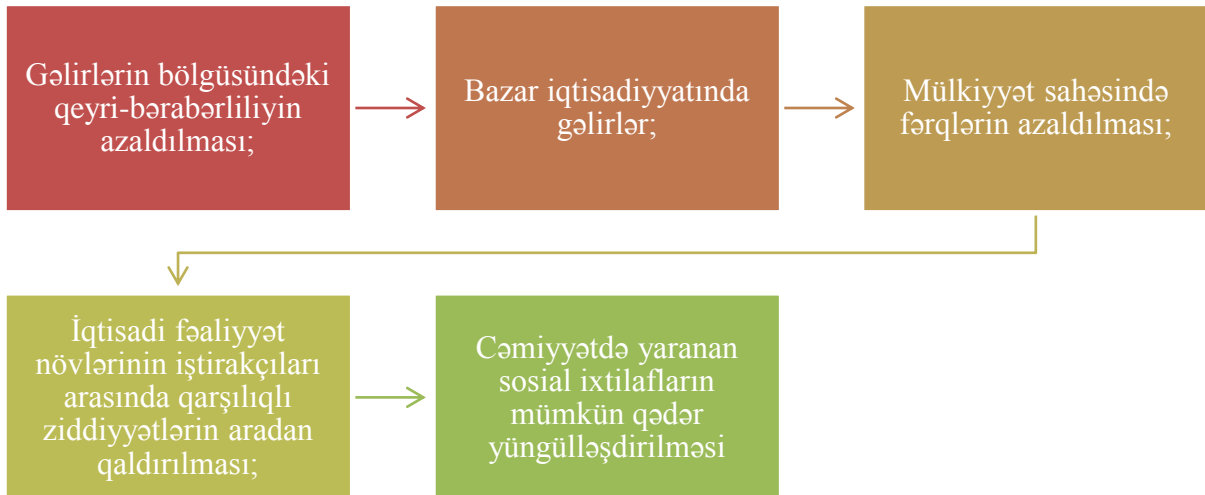
Bir çox hallarda, gəlir bərabərsizliyini aradan qaldırmaq üçün Mərkəzi Avropa ölkələrində gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi həyata keçirilmişdir. Burada da aztəminatlı ailələrə və aztəminatlı şəxslərə əlavə gəlirin paylanması təmin edildi. Bu siyasət gəlir bərabərsizliyini aradan qaldırmaq üçün ən yaxşı vasitə hesab edildi və xüsusilə aşağıdakı proqram çərçivəsində ölkələrdə gəlirin nisbətən bərabər paylanmasına şərait yaratdı.

Gəlirlərin qarşısının alınmasının qarşısını almaq üçün başqa bir əmsal cini indeksi adlanır. Cini əmsalı gəlir bərabərsizliyini təyin edən bir göstəricidir. Mənfəətin bərabər paylanması zamanı bütün əhali təbəqələri eyni səviyyədə maliyyə mənbələri səviyyəsindədir. Bununla birlikdə, praktikada ən yaxşı balans səviyyəsi çətin və heç düşünülməmişdir. Ancaq gəlir paylanması tamamilə bərabərsə, əmsal daha da 0 olacaqdır. Mütləq və ya maksimum bərabərsizlik səviyyəsində, əmsal bölməyə bərabər olacaqdır. Buradan deyə bilərik ki, Cini indeksi [0-1] içərisində olur (Richard H., Thaler, 2011: p.96).

2.3. Vergi siyasətinin əhalinin gəlirləri və xərclərinin tənzimlənməsi baxımından səmərəliliyinin təhlili

Dövlətin sosial siyasəti cəmiyyətin sosial-iqtisadi vəziyyətini həll etmək üçün iqtisadi strategiyanın modelini başa düşdü. Dövlətin sosial siyasəti müxtəlif istiqamətlərdə tədbirləri həyata keçirmək məqsədi daşıyır. Bu tədbirlər aşağıdakı sxemdə təsvir edilmişdir.

Sxem 4: Dövlətin sosial siyasətinin tədbirlər planı

Mənbə: Əşrəfova R.S. 2005: s.31

Çətin bazar şəraitində gəlir bərabərsizliyini aradan qaldırmaq üçün hökumətin sosial siyasəti mülkiyyətdəki, sosial qruplardakı və fərdlərdəki mövcud bərabərsizlikləri mümkün qədər azaltmağa və eyni zamanda bütün əhali qrupları üçün eyni başlanğıc şərtlərini yerinə yetirməyə xidmət edir. Sosial ədalət prinsiplərini həyata keçirir (MareppaMOV P.B. 2011: c.116).

Sosial-iqtisadi inkişaf prosesi ilə dövlətin izlədiyi sosial siyasət arasında bir əlaqə var. Bu münasibətlər aşağıdakılardır:

- Birincisi, iqtisadi inkişafın əsas məqsədləri birbaşa və ya dolayısı ilə sosial siyasətdə ifadə olunur. İqtisadi xidmətlərin göstərilməsinin cəmiyyətin bütün təbəqələri və sektorları üçün daha aşağı bir həyat səviyyəsi yaratmaq məqsədi ilə edildiyi hamıya məlumdur.

- İkincisi, bir çox sosial siyasət tədbirlərinin həyata keçirilməsi ərazidə mövcud dövlət siyasətini dəstəkləyə biləcək maliyyə mənbələrindən asılıdır.

- Üçüncüsü, sosial siyasət iqtisadi artımda əsas amildir. İqtisadi böyümə insanın rifahının inkişafına qatqı verməzsə və bu istiqamətin böyüməsi halında insanların maddi və qeyri-funksional istehsala marağı, eləcə də əmək keyfiyyətinin yüksəldilməsi zəifləyəcəkdir. Mövcud sosial vəziyyət gərginləşir.

Sosial siyasətin əsas xüsusiyyəti dövlətin sosial-iqtisadi proseslərin idarə olunmasına müdaxilə səviyyəsindən də asılıdır. Bu səbəbdən əksər inkişaf etmiş ölkələrdə müasir dövrdə mövcud dövlət sosial siyasət formaları iki əsas qrupa birləşdirilə bilər. Bu qruplar aşağıdakı rəqəmə əsasən ətraflı təhlil edildi.

Sosial siyasətin əsas xüsusiyyəti dövlətin sosial-iqtisadi proseslərin idarə olunmasına müdaxilə səviyyəsindən də asılıdır. Bu səbəbdən əksər inkişaf etmiş ölkələrdə müasir dövrdə mövcud dövlət sosial siyasət formaları iki əsas qrupa birləşdirilə bilər. Bu qruplar aşağıdakı rəqəmə əsasən ətraflı təhlil edildi.

Vergi siyasəti dövlət tərəfindən görülən tədbirlər sistemini və müxtəlif sosial dövlət və cəmiyyət qruplarının və ölkə iqtisadiyyatının ölkənin iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək üçün ölkənin iqtisadiyyatının inkişafı sistemini başa düşür.

Azərbaycan Respublikasında vergi siyasəti ümummillə lider Heidar Əliyevin iqtisadi inkişaf strategiyası quraraq dövlət müstəqilliyini bərpa etməsindən sonra formalaşmışdır. İqtisadi İnkişaf Strategiyası ölkəmizi qısa müddətdə ölkə iqtisadiyyatında böyük nailiyyətlər əldə etmək üçün bölgədə lider mövqeyə yüksəlməyə ilham verdi.

Azərbaycanda vergi siyasəti islahatları iqtisadi quruluşda davamlı dəyişikliklərə, müxtəlifliyə və biznesin ölkədə iqtisadi həyatın təməli olmasına gətirib çıxardı. O dövrdə vergi islahatı hökumət üçün böyük bir problem idi. Proses başlayanda bir sıra vacib hədəflər qoyuldu. Bunlara vergi dərəcələrinin yaxşılaşdırılması, mövcud idarəetmə səviyyəsində vergi inzibatçılığının həyata keçirilməsi və müxtəlif vergi vəzifələrinin icrası daxildir. O illərdə Respublikamızın iqtisadi həyatında baş verən müsbət dəyişikliklər, nəticədə iş mühitinin artırılmasında və sahibkarlıq subyektlərinin böyüməsində öz əksini tapmışdır. Vaxt keçdikcə ticarət təşkilatlarının sayı artdı, hər il minlərlə yeni müəssisə yaradıldı,

hüquqi və fiziki şəxslər müəssisələrə qoşuldu və cəmiyyətdəki iş səviyyəsi artmağa başladı. Hazırda bu proseslər milli iqtisadiyyatda geniş miqyasda davam edir.

Sənaye bölgəsində milli iqtisadiyyatın dəstəklənməsi və sürətli böyüməsi, yüksək iqtisadi böyüməsi, sənayenin inkişafı, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı, mənfəət olmayan neftin yaxşılaşdırılması və fəaliyyət göstəriciləri yaxşı idi. Ölkəmizdəki müsbət dəyişikliklərin nəticəsidir (Мусаев А.Ф., Садыгов М.М., Мәреппамов Р.Б. 2005: с.63).

Uğurlu islahatlar nəticəsində ölkədə işgüzar təbəqə yarandı və ölkədə sosial və iqtisadi inkişafda özəl sektorun payı xeyli artdı.

Ümumilikdə, bölgənin sosial-iqtisadi inkişafı sahəsində davam edən siyasət ölkənin makroiqtisadi göstəricilərində sürət artmasına, adambaşına 3,2 dəfə, qeyri-neft sektorunda, qeyri-neft sektorunda, 6 artmışdır. Ölkəmizdə orta illik iqtisadi artım 12,9% təşkil etmişdir.

Son 10 ildə valyuta tutumu 31 dəfə, valyuta mənfəəti 6,6 dəfə, ixrac 9,3 dəfə, idxal 4,1 dəfə, neft ixracatı 4,7 dəfə artmışdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatı "Dünya Rəqabət İndeksi 2013-2014" Hesabata görə, ölkə yarışmada 39-cu yerdədir və MDB-də 1-ci olub və ölkəmiz ilk dəfə "ən gəlirli ölkələr" qrupuna daxil edilir. Bütün nüfuzlu reyting agentlikləri (Fitch Ratings, Standard & Poor's və Moody's) Azərbaycana investisiya reytingi vermişlər və Azərbaycan Qafqaz investisiyalı yeganə ölkədir.

Son on ildə dövlət büdcəsinin gəlirləri 16 dəfə, orta aylıq əməkhaqqı 5,5 dəfə, pensiyalar 9,6 dəfə, əhali əmanətləri 27 dəfə artmışdır.

İslahatlar nəticəsində işçilərin orta aylıq əmək haqqının illik artımı əhalinin yaşayış səviyyəsini yaxşılaşdırdı. Ölkədə minimum əmək haqqı son on ildə 11,7 dəfə artdı və yoxsulluq səviyyəsi 2003-cü ildəki 44,7 faizdən 2013-cü ildə yüzdə 5,3%-ə düşdü.

Azərbaycanda həyata keçirilən çevik pul siyasəti nəticəsində bölgənin iqtisadi potensialının gücləndirilməsi, bölgələrin, qeyri-neft sektorunun və ticarətin yaxşılaşdırılması, istehsalın və infrastrukturun müasir tələblərə cavab verməsi üçün yenidən qurulması və qayğısının yaxşılaşdırılması istiqamətində işlər davam

etdirilir. İnkişaf, inkişaf və tikinti büdcələri, iqtisadi islahatlar və dövlət proqramları üçün maliyyə mənbəyi olmuşdur (Rzayev P.Q. 2013: s.125).

Vergi Məcəlləsi MDB ölkələrində qəbul edilmiş son Vergi Məcəlləsi olduğundan, əvvəllər qəbul edilmiş Vergi Məcəllələrinin çatışmazlıqları artıq təkrarlanmır. Beləliklə, beynəlxalq standartlara cavab verən Vergi Məcəlləsinin tətbiqi ölkəmizdə azad sahibkarlığın inkişafı və iqtisadiyyata investisiyaların artırılması üçün əlverişli şəraitin yaradılmasında mühüm rol oynayır. Müqayisə üçün 1995-2000-ci illərdə iqtisadiyyata qoyulmuş sərmayənin ümumi həcmi 11 milyard dollar olduğu halda, Vergi Məcəlləsinin qəbulundan sonra 2000-2014-cü illərdə bu rəqəm 12 dəfə artaraq 132 milyard dollara çatdı. Çünki Vergi Məcəlləsindən əvvəl vergi sahəsində qəbul edilmiş hər hansı bir normativ sənəd ölkəmizin vergi sistemini tam əhatə etmirdi. Bu boşluqlar həm vergi ödəyicilərinin, həm də vergi orqanlarının işinə mane oldu. Vergi sisteminin yeganə hüquqi əsası olan Vergi Məcəlləsinin tətbiqində boşluqlar, ziddiyyətlər və dəyişikliklər aradan qaldırılır, vergilərin sayı və dərəcələri, tətbiq olunan maliyyə cəzaları və vergi ödəyicilərinin hüquqları azaldılır.

İnvestisiya cəlb etmək, şirkətlər üçün qalıq gəliri artırmaq və vergilərin iqtisadiyyata uzunmüddətli təsirini təmin etmək üçün vergi gəlirləri son on ildə 27% -dən 25% -ə, 2004-cü ildəki 2003% -dən 2004-cü ildə 24% -ə və 2010-cu ildə 22% olub, o vaxtdan bəri 20% azalıb.

Avadanlıqların təhlükəsizliyini yaxşılaşdırmaq və ictimai təhlükəsizliyi gücləndirmək üçün 2006-cı ildə% 14 vergi ödəyicisinin ən yüksək aylıq əmək haqları 600 manatdan 1000 manata, 2008-ci ilin əvvəlindən 2000 manata, 1 yanvar 2013-cü ildən 2500 manata yüksəldi. Fərdi gəlirlər üçün maksimum vergi dərəcəsi 1 yanvar 2010-cu ildən 35% -dən 30% -ə, 1 yanvar 2013-cü ildən 25% -ə endirilmişdir.

Hər bir treyder üçün vergi dərəcələrini və gəlir vergisi dərəcələrini tənzimləmək və vergi yükünü azaltmaq üçün, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan insanlar üçün gəlir vergisi gəlir vergisi səviyyəsinə nisbətən 20%-ə endirilmişdir.

Ölkənin kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin inkişafına dəstək vermək və vergitutma mexanizmini sadələşdirmək məqsədilə 2001-ci ildən bəri Bakıda

sadələşdirilmiş vergi dərəcəsi 4%, bölgələrdə və Naxçıvan Muxtar Respublikasında 2% səviyyəsində müəyyən edilmişdir.

Vergi Məcəlləsinin son reviziyasına əsasən vergi ödəyicilərinin vergi ödəyicilərinin risklərini azaltmaq üçün tərəfdaşlıq prinsipləri əsasında vergi münasibətlərini davam etdirmək üçün vergi orqanları ilə tərəfdaşlıq müqavilələrini ləğv etmək hüququ vardır.

Vergi məəcəlləsindəki digər dəyişiklik yenilikçi işi stimullaşdırmaq məqsədi daşıyır. Bu meyara əsasən sənaye və texnoloji parkların fəaliyyəti ilə əlaqəli gəlirlər, vergilər, torpaqlar, əmlak və ƏDV üçün bir neçə güzəşt və azadlıq müəyyən edilir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının hüquqi və fiziki şəxsləri (o cümlədən sənaye metodu da daxil olmaqla) bu fəaliyyət müxtəlif qanunlara və 5 il ərzində (torpaq vergisi istisna olmaqla) vergi kodu (torpaq vergisi istisna olmaqla) müxtəlif qanunlara buraxıldı.

ƏDV qeydiyyatı üçün vergi ödəyicilərinin müəyyənləşdirilməsində şirkətlərin və şəxslərin ayrı-ayrı təcrübələri ləğv edildi. Ərizə ilə ƏDV hesablanaraq birə-bir əsas götürülərək vergi məəcəlləsində düzəlişlər edildi. (Ələkbərov Ə.Ə. 2005: s.85).

Azərbaycan qanunlarını Avropa Birliyi ilə uyğunlaşdırmaq üçün yerli istehsal tütün məhsulları üçün aksiz vergiləri reklamların bağlanma qiyməti qaydasından müəyyən bir qaydaya keçir. Cümhuriyyət ərazisində istehsal olunan alkoqollu içkilər, alkoqollu içkilər və pivə və tütün məhsullarında istehlak vergisi dərəcələri artır.

Vergi siyasətinin əsas məqsədi verginin növü və funksiyasından asılı olaraq dövlətin ümumi daxili məhsulunun bir hissəsini götürərək büdcəni yenidən bölüşdürməkdir. Bu o deməkdir ki, vergilər öz məqsədlərinə xidmət edir və vahid büdcə sistemində işləyirlər. Hər maliyyə ili üçün büdcə təsdiq edildikdən sonra vergi siyasəti əsasları yaradılır. Vergi siyasətinin həyata keçirilməsi müvafiq qanun və qaydalara uyğun olaraq həyata keçirilir. Sağlam iqtisadi siyasət vergi sistemi vasitəsilə gəlir toplanmasını gücləndirməyi hədəfləyir. Dövlət qurumlarına əsaslanan bir hüquqi baza olan vergi siyasəti, artan reproduktiv ehtiyacları ödəməlidir. Əsas məqsədi vergi ödəyicilərinin vergilərinin toplanması üçün hüquqi

baza əldə etmək və vergi təsirləri ilə iqtisadi əlaqələrin hərtərəfli qiymətləndirilməsidir.

Vergi yükü, hökumətin həyata keçirdiyi vergi siyasətinin mühüm nəticəsi kimi vergitutmanın ictimai həyatda rolunu müəyyənləşdirən ÜDM-ə ümumi vergi dərəcəsi şəklində əks olunur.

Şərti olaraq dünyada vergi siyasətinin üç tipi qəbul edilmişdir:

- Yüksək, yəni maksimal vergi yükü siyasəti

- dövlət bu siyasəti həyata keçirərkən yüksək vergi dərəcələrini tətbiq edir, vergilərin sayını artırır, vergi güzəştlərini ləğv edir.

Bununla da vətəndaşlardan mümkün olduğu qədər çox maliyyə vəsaitləri toplamaq istəyir. Məlumdur ki, belə bir halda nə ayrı-ayrılıqda vergi ödəyicilərinin, nə də bütövlükdə cəmiyyətin iqtisadi inkişafından söz gedə bilməz. Elə buna görə də, bu cür vergi siyasəti, yalnız iqtisadi böhranlar, müharibələr kimi fəvqəladə hallarda dövlətə tam dəstək məqsədilə tətbiq edilir. Lakin, yüksək vergi yükü siyasətinin fəvqəladə hallardan sonra uzun müddət tətbiq edilməsi də bir sıra mənfi nəticələrə səbəb ola bilər. Çünki, yüksək vergi yükü siyasəti birmənalı olaraq vergi daxilolmalarının səviyyəsini azaldır. Buna görə də, dövlət bu cür vergi siyasəti tətbiq etməkdən daim yayınmalıdır. Respublikamızda maksimal vergi siyasəti iqtisadi islahatların başlanılmasının ilk illərində və müstəqil vergi sisteminin tətbiqindən sonra həyata keçirildi. Həmin dövrdə bu cür vergi siyasətinin tətbiqinə kifayət qədər sosial, iqtisadi, hüquqi şərait olmamasına baxmayaraq, bu siyasət həyata keçirildi. Nəticədə aşağıdakı ciddi neqativ nəticələr meydana gəldi:

1) vergi ödəyiciləri vergiləri ödədikdən sonra onlarda sərbəst maliyyə resursları tamamilə tükənmiş və geniş təkrar istehsal mümkün olmamışdır. Milli iqtisadiyyat böhrana doğru irəliləmişdir. Bütün sahələr üzrə istehsalın artım tempi durmadan aşağı düşmüşdür.

2) vergidən yayınma halları çoxalmışdır. Nəticədə dövlət büdcəyə çatmalı olan vəsaitlərin yalnız yarısını yığmağa nail ola bilmişdir. Bu zaman vergi orqanında qeydiyyatda olan vergi ödəyicilərinin üçdə biri vergiləri ödəməmiş, hər ikinci vergi

ödəyicisi qanunda nəzərdə tutulmuş az vergi ödəmişdir. Hər altı vergi ödəyicisindən biri isə öz vergi borclarını tam və vaxtında ödəmişdir.

- Aşağı vergi yükü (yəni, optimal vergi) siyasəti - belə vergi siyasəti tətbiq etmək dövlətin öz fiskal maraqlarını nəzərə aldığı kimi, vergi ödəyicilərinin də maraqlarını nəzərə almasından irəli gəlir. Optimal vergi yükü siyasəti daha əlverişli vergi mühitini və investisiya mühitini təmin edir, nəticədə tez bir zamanda ölkə iqtisadiyyatının, xüsusən, real sektorun inkişafına şərait yaranır. Vergitutma səviyyəsinin digər ölkələrə nisbətə aşağı olması ilə xarici investisiya axınları artır, bununla da milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsi yüksəlir. Optimal vergi yükü siyasətində ölkədə sahibkarlıq subyektlərinə vergi yükünün tətbiqi yumşaldılır. Lakin dövlətin həyata keçirdiyi sosial proqramlar məhdudlaşdırılır; buna səbəb büdcənin gəlir hissəsinin azalmasıdır.

- Sosiallyönümlü yüksək dərəcəli vergilər siyasəti - dövlət bu cür vergi siyasəti həyata keçirərkən kifayət qədər yüksək dərəcəli vergilər tətbiq edərək, sosial müdafiə proqramlarını nəzərəcarpacaq dərəcədə artırır. Bu zaman büdcə daxilolmalarının böyük bir hissəsi müxtəlif sosial fondların artırılmasına və maliyyələşdirilməsinə yönəldilir.

Qeyd etdiyimiz vergi yükü tipləri hər bir ölkənin mövcud iqtisadi şəraitinə uyğun olaraq ölkənin vergi siyasətinə tətbiq edilir.

Təcrübə göstərir ki, hökumətə tətbiq olunan yük ağır olduqda, ölkədə məhsuldar fəaliyyət azalır. Ancaq bu vəziyyətdə vergi artımının sosial və iqtisadi inkişafa təsiri büdcə pulunun xərclənməsindən də asılıdır. Bir çox hallarda, dövlət tədbirlərinin əhəmiyyəti və effektivliyi və yerli vergi xərclərindən əldə olunan gəlirlər, bu fondların özəl sektor tərəfindən istifadəsindən daha çoxdur. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, milli iqtisadiyyatdakı ağır yük barədə qərar bütün hallarda hökumətin və vergi ödəyicilərinin mənafeyi baxımından vacib olaraq qalır. Əksər hallarda tarif dərəcəsi təyin edilərkən 35% -ə qədər normal, 36-45% orta, 46-55% böyük və 55% böyük hesab edilir. (Салаев Р.А. 2005: с.58).

Vergi olmayan ayrı-seçkilik siyasətindən istifadə iqtisadiyyata vergi yükü yaratdı. Vergi yükü, ölkənin ümumi daxili məhsulundakı vergi mexanizmlərindən

istifadə edərək yaranan vergilərin payıdır. Vergi mexanizmlərindən istifadə edərək, hüquqi və ya fiziki şəxslərin gəlirlərinin vergi şəklində büdcəyə nə qədər köçürüləcəyi müəyyən edilir. Vergi qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş vergi dərəcələri vergi mexanizmlərinin inkişafında mühüm rol oynayır. Hər bir ölkənin vergi yükü iqtisadi inkişaf səviyyəsi və makroiqtisadi göstəricilərin dinamikası baxımından digər ölkələrdən fərqlənir. Bir qayda olaraq, yüksək sosial müdafiəsi olan iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə vergi yükü yüksəkdir. Bu vergi yükünün çox hissəsi ÜDM-in payına düşür. Makroiqtisadi səviyyədə vergi yükü 2 göstəriciyə əsasən qiymətləndirilir. Nominal vergi yükü, qüvvədə olan qanunvericiliklə müəyyən edilmiş potensial verginin tam səfərbər olması şərtilə, bu dövr üçün vergi gəlirlərinin nominal ümumi məhsula nisbəti kimi müəyyən edilir. Nominal vergi ilə həqiqi vergi arasındakı fərq vergidən yayınma dərəcəsidir. Yəni nominal vergi yükü nə qədər yüksəkdirsə, yayınma ehtimalı o qədər çox olur.

İqtisadi böyümə səviyyəsindən asılı olaraq dövlət gəlirlərin əhəmiyyətli dərəcədə bölüşdürülməsini, iqtisadi bərabərsizliyin azaldılmasını, daxili və ya xarici investisiyalar hesabına iqtisadi böyüməni və digər vergi siyasətinin məqsədlərini nəzərdən keçirə bilər. Vergi siyasətindəki dəyişikliklər ümumi tələbi və hər yerdə hər yerdə olan təklifi təsir edir. Buna görə vergi siyasəti mobil olmalıdır və iqtisadi fəaliyyətin stimullaşdırılmasında həlledici rol oynamalıdır. Vergi yükü dövlət xərcləri və istehlakına əsaslanır. Beləliklə, dövlət xərclərində artım və azalma öz növbəsində vergi yükünün artmasına və azalmasına səbəb olur. Bu yanaşma vergi yükünə və dövlət investisiyalarına bənzəyir.

İqtisadi böyümənin böyüməsi, əlbəttə ki, iqtisadiyyata vergi yükünün artırılmasını tələb edir və əksinə. Artan istehlak vəziyyətində, əksinə. İstehlak artdıqca orta vergi yükü azalmağa başlayır. Buna görə də ÜDM-in istehlak və qənaət komponentlərinin optimal nisbəti iqtisadi siyasətin əsas vəzifələrindən biri kimi cəmləşdirilməlidir. Məlumdur ki, vergi ödəyicisinə vergi yükü artdıqda əvvəlcə vergi sisteminin səmərəliliyi artır, maksimuma çatır və sonra kəskin şəkildə azalır. Lakin büdcə sistemindəki zərərlərin ödənilməsi zamanı bir çox problem yaranır. Çünki vergi ödəyicilərinin müəyyən bir faizi iflasa uğrayır və ya fəaliyyətlərini

bitirir. Digərləri vergiləri minimuma endirməyin qanuni və ya qanunsuz yollarını tapırlar. Vergi yükü daha sonra azalsa da, illər keçsə də, qırılmış istehsalın bərpası çətin olacaq. Üstəlik, vergidən yayınmanın faktiki üsulları tapıldıqdan sonra, vergi ödəyicisi əvvəlki vergi yükü bərpa olunsada, bu cür vergiləri tam ödəməkdən yayınır.

Buna görə, ən yüksək yük səviyyəsini əldə etmək və həyata keçirmək problemi, inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq hər bir ölkədə vergi sisteminin qurulmasında və təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynayır.

Amerikalı iqtisadçı A.Lafferin vergi yükləri və vergi gəlirləri arasındakı asılılığı, "Laffer örtüyü" arasındakı asılılığı, vergi investisiya qoyuluşunda vergi nəticələrinin bərqərar olması ilə özünü qurdu.

Laffer qeyd edirdi ki, əyrinin əsasını təşkil edən fundamental ideya ondan ibarətdir ki, vergi dərəcəsinin son həddi mümkün qədər yüksək olduğu halda vergi ödəyicilərinin vergi ödəməkdən yayınması da bir o qədər yüksək olacaqdır. Beləliklə, vergi ödəyicilərinin bir hissəsinin iqtisadiyyatın leqal sektorundan gizli sektoruna keçməsi baş verəcəkdir.

Beynəlxalq vergitutma təcrübəsi vergi ödəyicilərindən tutulan verginin onun məcmu gəlirinin 30-40 faizindən çox olduqda iqtisadi fəallıq səviyyəsinin aşağı düşdüyünü, ölkə iqtisadiyyatına yatırılan investisiyaların həcmnin azaldığını, ölkənin biznes mühitinin öz şəffaflığını itirdiyini göstərir.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, bir çox ölkədə vergi şirkətinin dəyəri yüksəkdir. Məsələn, İsveçdəki vergi sistemindən fərqli olaraq, vergi ödəyiciləri özlərini dövlət xəzinəsinə 50 faiz və gəlirlərini özlərinə köçürdülər. Belə bir vəziyyət istehsalın inkişafına maraq göstərmir. Digər ölkələrdə vergi ödəyiciləri sosial problemləri gəlirləri hesabına həll edir, bu cür ölkələrdə dövlət sosial problemlərini bildirirlər. Bu vəziyyətdə gözlənilən maraqların tarazlığı gözlənilir. Çox güman ki, iqtisadiyyatın bu fikir üçün iqtisadiyyatın olması ehtimalı var: vergi yükünün dərəcəsi, iqtisadiyyat bu qədər dinamikdir. Ancaq burada bir nöqtəyə diqqət

yetirmək lazımdır. Bu, vergi yükünün dövlətdəki adi performansını həyata keçirə biləcək bir büdcəyə daxil olmasını təmin etməkdir (Quliyev C.B. 2014: s.63).

Vergi siyasətində vergi yükünün hesablanması müxtəlif üsulları mövcuddur: vergi potensialını, adambaşına düşən vergi yükünün səviyyəsini, vergi yükünü və makro səviyyədə dinamikanı, ÜDM-dəki vergiləri hesablamaq üsulları mövcuddur. əsas makroiqtisadi göstəricilərin əsası. Praktikada ən çox yayılmış vergi yükü ümumi vergi gəlirlərinin ümumi daxili məhsula nisbəti kimi müəyyən edilir. Vergi yükünün müəyyənləşdirilməsində bəzi çatışmazlıqlar var. Buna görə, ilk növbədə, müəyyən bir vergi ödəyicisinin statistik orta vergi ödəyicisi üzərində vergi yükünün səviyyəsini müəyyən edən fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmır. Əslində, hər ölkədə yalnız fəaliyyət növünə görə deyil, digər xüsusiyyətlərinə görə də fərqlənən on minlərlə şirkət var. Bu fərqlər bu müəssisələrdə vergi bazasının formalaşmasına və dolayısı ilə ödəniləcək vergi miqdarına da təsir göstərir. Bunlar bu müəssisələrdə istehsal xərclərinin quruluşu, istehsal gücünün müxtəlifliyi, kapital dövriyyəsi, rentabellik və s. fərqlər var. Vergi sistemi formalaşdırarkən onları nəzərə almaq çox çətindir. Bununla birlikdə vergi yükü çox əhəmiyyətlidir. Çünki hökumətin vergi qanunvericiliyində hər hansı bir dəyişiklik edərkən və bu göstərici üzrə dərəcələri artırmamaqda, vergi dərəcələrini dəyişdirərkən və vergi endirimlərini ləğv edərkən düzgün qərar verməsi qeyri-mümkündür.

Vergi hüdudu, vergitutma ilə həm vergi ödəyicilərinə, həm də dövlət xəzinəsinə büdcə sistemi ilə paylanan ümumi daxili məhsulun optimal payına çatdığı şərti nöqtədir. Bu şərti nöqtənin bu və ya digər istiqamətdə hərəkəti vergi ödəyicilərinin vergi qanunvericiliyinə, ölkədən kapitalın hərəkətinə və vergidən yayınma xüsusiyyətlərinə uyğun gəlməməyə səbəb olur. Bu çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün praktikada yeni yaradılmış göstəricilər və ya əlavə dəyər istifadə olunur.

Yükü azaltmanın əsas yollarından biri ölkədə ən yüksək vergi dərəcəsinə nail olmaqdır. Buna görə yükün maksimum səviyyəsini müəyyənləşdirmək problemi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq milli vergi sisteminin yaradılması və təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynayır. İş yükünü qiymətləndirməklə bir şirkət

ən müxtəlif vergi dərəcələrini müxtəlif yollarla əldə edə bilər. Bunlar aşağıdakılardır:

- Vergi tutulan obyektlərin dəyişdirilməsi metodu;
- Vergi obyektinin fəaliyyət dairəsini dəyişdirmə metodu;
- Vergi qanunlarının dəyişdirilməsi üsulları;
- Müəssisənin uçot siyasətinin qanuna uyğun tətbiq edilməsi üsulu;
- Müqavilə əlaqələrinin optimallaşdırılması metodu;
- Fərqli imtiyazlardan və vergi güzəştlərindən istifadə edin.

Optimizasiya metodlarından da istifadə edilə bilər:

- Əlaqəli modifikasiya metodu;
- əlaqələrin paylanması metodu;
- Vergi ödəmə müddətinin dəyişdirilməsi metodu;
- Vergi tutulan obyektlərin birbaşa azaldılması metodu.

Vergi optimallaşdırılması prosesində şirkət optimallaşdırma və vergidən yayınma arasındakı sərhədi nəzarət etməlidir. Vergilərin optimallaşdırılması vergi ödəyiciləri vasitəsilə vergi ödəyiciləri vasitəsilə vergi ödəyicilərinin miqdarını azaltmaqdır. Buraya aiddir:

- qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş imtiyaz və imtiyazlardan tam istifadə etməklə;
- vergi azadlığı şəklində;
- və digər qanuni metodlar.

Vergidən yayınma vergi ödəyicisinin qanunu pozması və vergi endirimlərinə və digər vergi və vergi borclarına nail olmasıdır. Buradan belə çıxır ki, vergi optimallaşdırma üsulu həm qanuni, həm də qanunsuz olaraq həyata keçirilir.

Bir təşkilat vergitutmanı yaxşılaşdırmaq istədikdə təbiət, fərdilik, şəffaflıq və zərərin uyğunluğu, fəallıq, qanuni düzgünlük, məxfilik, şəffaflıq, nəzarət, məzmunun forması və aktuallığı, qərəzsizliyi, müxtəlifliyi və aktuallığı və qanunun digər prinsipləri ilə uyğunluqdan istifadə etməlidir. Vergi gəlirlərini artırmağın əsas yolu vergi planlaşdırma prosesini təşkil etməkdir.

Vergi dərəcəsinin səviyyəsi vergi ödəyicilərinin imkanları ilə müəyyənləşdirilməli və əldə etdikləri gəlir miqdarı nəzərə alınmalıdır. Bu prinsipin pozulması əmtəə münasibətlərinə ziyan vurur, istehlakçıların sayını və mal tədarükünü azaldır. Vergilərin ağırlığı tələbin azalmasına və istehsal təşviqlərinə əhəmiyyətli dərəcədə zərər verərək bazar tutumunu azaldır. Bu o deməkdir ki, vergi yükünü çəkməyə imkan verməyən vergi qaydalarına riayət etmək vacibdir. Ümumiyyətlə, inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlarında gəlir vergiləri "bilinmir". Buna görə treyder maliyyə artımını kompensasiya etmək üçün tez-tez vergi gəlirlərini fond bazarına daxil etməyə çalışır. Nəticədə vergi yükü alıcıdan alıcıya keçir. Bu vəziyyətdə alıcılar vergi ödədikləri müddətcə tacirlər agent kimi çıxış edirlər (Əlirzayev Ə.Q. 2010: s.132).

Fikrimizcə, yükün irəliləməsinin yaxşılaşdırılması istiqamətləri aşağıdakıları əhatə etməlidir:

1. Sadə vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi, şəxsiyyətlərini fəaliyyət sahələrindən fərqləndirmək; əvvəlki ilin yazılı hesabındakı gəlir arayışı; vergi dərəcələrinin dünya təcrübəsinə uyğun olaraq azaldılması; hər bir tacirin ərazisinin əhalisinə görə vergi dərəcəsinin azaldılması.
2. Fərqli bir vergi planı tətbiq edin.
3. Təşkilat üçün vergi qaydalarını formalaşdırmaq və formalaşdırmaq üçün vergi yükünün idarəedilməsi ilə əlaqəli bir qurumun yaradılması.
4. Müəyyən bir şirkət üçün uyğun vergi müalicəsi variantı.
5. Gəliri yaxşılaşdırmaq üçün xarici mexanikadan istifadə.
6. Vergi qaydalarının sadəliyi və vergi qaydalarının səhv şərtlərinin həyata keçirilməsi və s.

III FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ƏHALİ GƏLİRLƏRİNİN VƏ XƏRCLƏRİNİN VERGİ VASİTƏSİLƏ DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN PERSPEKTİVLƏRİ

3.1. Əhalinin gəlirləri və xərclərinin dövlət tənzimlənməsinin vergi mexanizminin təkmilləşdirilməsi problemləri

Gəlirlərin idarə olunması bütün iqtisadi sistemlərdə sosial və dövlət siyasət sisteminin vacib bir hissəsidir. Buna görə də insanların maaşlarındakı dəyişikliklər sosial və iqtisadi sistemin tətbiqinin təsirini qiymətləndirməyə imkan verir. Məlumdur ki, sosial sistemin quruluşu iqtisadi, siyasi, texnoloji, mədəni, mədəni və s. problemlərin mürəkkəb həllinə ehtiyac var.

Bu baxımdan, ölkənin bazar vəziyyətindən asılı olan bazar münasibətləri baxımından gəlir əldə etmə prosesinin yaxşılaşdırılması vacibdir.

Bildiyiniz kimi, dövlətin iqtisadi tənzimlənməsinin əsas metodlarından biri gəlirin paylanması və yenidən bölüşdürülməsidir. Bu üsul, gəlirin ədalətli paylanması tətbiq etməklə əhalinin gəlir və qeyri-bərabərliyin azalmasını azaldır.

Qeyd etmək lazımdır ki, gəlir bölgüsündə bərabərsizlik yaradan obyektiv amillər bunlardır:

- daha yüksək gəlir əldə etmək üçün şərait yaradan işçilərin təhsil səviyyəsi və ixtisas və peşəkarlıq səviyyəsinin artması;
- əmlak, miras gəlirlər arasındakı fərqi azaldır;
- Peşəkarlıq daha intensiv işləmək və risk etməklə gəliri artırır.
- bazarlardakı üstünlük, süni qiymət artımları (in-sarcilik) gəlirlər arasındakı fərqləri təsir edir;
- Psixoloji amillər müvəffəqiyyəti, münasibətləri, qəzaları, gəlir bərabərsizliyini və s..

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanın gəlir gətirmə və idarəetməsində bir çox problem var. Bu problemlərin öhdəsindən gəlmək üçün ilk növbədə gəlir idarəetmə sisteminin inkişafı tələb olunur. Təcrübə göstərir ki, müəyyən bir gəlir siyasəti və

təcrübəsinin tənzimlənməsi müxtəlif ölkələrdə fərqlidir və vahid gəlir siyasəti yoxdur.

Ümumiyyətlə, dünya təcrübəsi göstərir ki, islahatların sisteməlik şəkildə koordinasiyası gəlir tənzimləmə mexanizmi təcrid olunmadan mümkün deyil. Əvvəla, problemin sistemli və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəli olduğu düşünülməli və ölkənin makroiqtisadi siyasətində dəyişikliklər edilməlidir. (Xəlilov Ş. 2016: s.56).

Son 10 ildə Azərbaycanda adambaşına düşən gəlirdəki dəyişikliklərə baxsaq, əvvəlki dövrlərdən fərqli olduğunu görə bilərik.

Ümumiyyətlə, dövlət gəlir tənzimlənməsinə bu cür təsir göstərə bilər.

- Təhsil səviyyəsinin yaxşılaşdırılması;
- maaş, müavinət və təqaüdlərdə artım;
- səhiyyə;
- məşğulluq;
- Sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi;
- Vergi sistemi - inflyasiya əleyhinə tədbirlər və s.;

Qərbi Avropa ölkələrində, bir qayda olaraq, bütün əsas gəlir kateqoriyalarının birbaşa məhdudlaşdırılması siyasəti mövcuddur. Gəlir bölgüsü gəlir payı bölgünün nəticəsi olan hər bir müəllimin istehsal və bölgüsü amilinin sahiblərinin gəlirlərinin əsasını gəlir bölgüsü təşkil edir. Bu, ailə büdcəsinə, planınıza və sayınıza görə adambaşına düşən gəlirə bağlıdır. Real gəlirin böyüməsi inflyasiyadan asılıdır. Gəlir bölgüsünün ilk kanalı dövlət paylama sistemidir. Gəlir gətirən prosesin əsas sahələrindən biri əmək haqqı sistemidir. Vergi sistemi, şəhər köçürmələri, sosial planlaşdırma və sığorta və s. eyni zamanda gəlirlərin idarə edilməsində də mühüm rol oynayır.

Ümumiyyətlə, gəlirlərə nəzarətin əsas yükü dövlətin üzərinə düşür. dövlət nəzarəti Buraya sosial nəzarət də daxildir. Maddi, təşkilati və konseptual komponentlərdən ibarətdir. Qeyd edək ki, sosial nəzarət yalnız sosial müavinətlər və gəlir bölgüsü yolu ilə tamamlanmır. Digər göstəricilər ətraf mühitin qorunması və istehlakçıların müdafiəsi kimi həyat səviyyələri də vacibdir.

Bu fondların yenidən bölüşdürülməsində gəlirlərin idarə olunması çox vaxt milli istehsalın həcmindən, dövlət büdcəsindən və sosial ədalətin təmin edilməsindən asılıdır. Yenidən yerləşdirmə prosesinin təşkili və müvafiq təşkilatların fəaliyyətləri ümumiyyətlə dövlət nəzarətinin konseptual əsasını təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, gəlir fərqləri və gəlir nəzarətindəki çatışmazlıqlar, həmçinin ölkədəki sosial-iqtisadi böhran yoxsulluğun və təbəqələşmənin daha da artmasına səbəb olmuşdur. Mütəxəssislər kasıbları yalnız aşağı gəlirli insanlar kimi görmürlər. həm də cəmiyyətin qaydalarına uyğun yaşayanlara. Ancaq vacib istehlak standartları da yoxdur. Məlum olduğu kimi, yoxsulluq problemi dünyanın bütün ölkələrində mövcuddur və onun dərəcəsi ictimai istehsalın inkişafından asılıdır. fərdi fürsət və yaşayış şəraiti Yoxsulluğun azaldılması gəlir nəzarəti üçün aydın mexanizmlərin hazırlanmasını tələb edir. Bu baxımdan beynəlxalq təşkilatlar yoxsulluğu global problem kimi qiymətləndirir və bu problemin həlli üçün təcili tədbirləri tövsiyə edirlər. Kasıb ölkələr, gəlirlərə nəzarət istiqamətini və mexanizmlərini inkişaf etdirmək üçün beynəlxalq təşkilatların təklif və tövsiyələrini nəzərə alır.

Qlobal təcrübə və Azərbaycanda real vəziyyətin təhlilinin uşaqları olan ailələr, tək valideynlər və az əmək haqqı, işsizlər, bir üzvü əlil ailələr, yalnız bir maddi imkanları olan yaşlılar olduğunu ortaya qoyur (tələb olunan minimumdan az) və bir çox hal gənc ailələri əhatə edir. Xülasə olaraq, yoxsulluq gəlir səviyyəsi ilə ölçülür (Musayev A.F., Qəhrəmanov A.Q. 2010: s.76).

2003-cü ildə beynəlxalq təşkilatların təklifləri nəzərə alınaraq vətəndaşların gəlirlərini idarə etmək və sosial bərabərsizliyi azaltmaq üçün hökumətin yoxsulluq və iqtisadi inkişaf proqramı qəbul edildi. Proqramın məqsədlərinə nail olmaq üçün: əmək haqqının artırılması üçün müvafiq şərait yaratmaq; iqtisadi sabitliyin qorunması; səhiyyənin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və təhsil xidmətlərinə çıxış; infrastruktur yeniləmələri; mövcud sosial müdafiə sistemində islahatların həyata keçirilməsi; qaçqın və məcburi köçkünlərin həyat keyfiyyətinin və imkanlarının yaxşılaşdırılması və s. problem həll edildi.

Daxili iqtisadiyyatın sürətlə böyüməsi və maliyyə iqtisadiyyatının genişlənməsi, məşğulluğa nail olmaq üçün lazımi prosedurları qəbul etməsinə imkan yaratdı. Nəticə olaraq son illərdə makro gəlirlər əla bir böyümə yaşadı (adambaşına düşən ÜDM, adambaşına qida, adambaşına xərclər, orta əmək haqqı, minimum əmək haqqı, orta aylıq pensiya və s.).

Əhalinin nəzarəti ilə yanaşı, başqa sözlə, təhsil siyasəti vacibdir. Orta məktəb təhsil və təcrübə səviyyəsi insan gəlirlərinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Beləliklə, dövlət bu gün insan amilinə, xüsusən də neft gəlirləri və istehsal hasilatına investisiya qoymaq üçün ciddi addımlar atmalıdır. Çünki, əmək haqqı və ya əmək gəlirləri məşhurluğa, bilik və bacarıqla əlaqəsi artır və əhalinin gəlirlərində bərabərsizliyin azaldılmasında müsbət rol oynayır. Xüsusilə təhsil və sağlamlıq şəklində neftdən gəlirin əmələ gəlməsi, bu gəlirdən əhaliyə nisbətən daha böyük olan mərtəbələrin istifadəsində vacibdir. (Rzayev P.Q. 2013: s.90).

Beynəlxalq praktikada istifadə olunan sosial doktrinanın qəbul edilməsi əhali gəlirlərinin tənzimlənməsinə təsir göstərən mühüm vasitə hesab edilə bilər.

Bunların həyata keçirilmə mexanizmini (iqtisadi, beynəlxalq, mədəni, mənəvi, ətraf mühit, hərbi) əhatə edən çoxtərəfli bir global texnologiyadır. Sosial doktrina islahatların sosial istiqamətini müəyyənləşdirir və vətəndaşların maraqlarına xidmət edən hər hansı bir siyasətin həyata keçirilməsinə əsaslanır. Hər şeydən əvvəl onun hazırlanması sosial-iqtisadi vəziyyətin obyektiv təhlili və qiymətləndirilməsini tələb edir. Burada keçmiş tarixi təcrübələri, vacib amilləri, dünya inkişafındakı böyük dəyişikliklərin meylini, geosiyasi mühitin formalaşmasını öyrənmək də vacibdir..

Bu baxımdan sosial doktrinanın qurulması aşağıdakı üstünlüklərə malikdir:

- Birincisi, ölkənin maraqlarını qorumaq üçün ölkənin ümumi baxışlarına və hədəflərinə uyğun olaraq tənzimlənir;

-İkincisi, sosial qrupların maraqlarını müəyyənləşdirir, milli təhlükəsizlik və milli istiqlal;

- üçüncüsü, sosial strateji hədəflərə çatmaq, milli genetik kapitalın qorunması və qorunması, insan ömrünün uzanması, ölüm nisbətinin azaldılması, doğum

nisbətinin artırılması və vətəndaşların həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması üçün istifadə edilə bilən zəruri mənbələri müəyyənləşdirir.

Sosial doktrinanın hazırlanmasına bir neçə mərhələ daxildir:

- ikitərəfli sosial idarəetmə sərhədinin təyini;

- Bu sahədə vəziyyətin qiymətləndirilməsi;

- uzun, orta və qısamüddətli proqramların inkişafı; - Sosial təminat prinsipi mexanizminin hazırlanması;

Əhalinin gəlirlərinin tənzimlənməsində mühüm addımın əmək haqqı sistemində islahatların aparılması olduğu qeyd edildi. Müstəqillik qazandıqdan sonra əmək haqqı və məşğulluqla bağlı ciddi problemlərin olduğu məlumdur. Beləliklə, müstəqilliyin ilk illərində inflyasiyanın sürətlənməsi nəticəsində nominal və real əmək haqqı, yaşayış minimumu və minimum əmək haqqı gəliri və yaşayış standartlarının formalaşması arasındakı kəskin fərq mənfi təsir göstərdi.

Bu səbəbdən, bazar münasibətlərinin şəraitində gəlir əldə edən əsas vəzifə əhalinin gəlirlərinin dərin disfiqurasiyasını aradan qaldırmaq və əmək haqqını əsas gəlir mənbəyinə çevirmək və şəxsiyyətin iqtisadi fəaliyyətini stimullaşdırmaqdır. Qeyd edək ki, inkişaf etmiş ölkələrdə əmək gəlirləri 60-65% -dən azalıb və öz növbəsində mülkiyyət gəliri 20% -dən çox olmur.

İqtisadi baxımdan bildiyimiz kimi, əmək haqqı bir insanın işdən sonra özünü və ailəsini dolandırmaq üçün bir maaşdır. Bu şəkildə BƏT-in aşağı əmək haqqı idarəetməsi və əmək haqqı haqqında Sazişi qəbul edildi. Mükafatların Qorunması Qanunu 85-də "işçilərin və ailələrinin davamlı fəaliyyət göstərməsini təmin etmək üçün məhdudiyətləri azaltmaq üçün bütün lazımi tədbirlər görülməlidir" deyilir. Sazişin 2-ci maddəsi. 29 Aprel 1972-ci ildə qüvvəyə minmiş Minimum Maaş Planı haqqında 131 (3 iyun 1970-ci ildə qəbul edilmişdir), inkişaf etmiş ölkələri nəzərə alaraq təmin edir: Minimum əmək haqqı qanuni və azaldılacaqdır. olmayacaq; Bunu etməmək, məsuliyyət daşıyan şəxsə və bunun məsuliyyət daşıyan şəxslərinə qarşı cinayət əməli və ya digər sanksiyaların tətbiq olunmasına səbəb olacaqdır. ” (Майбуров И.А. 2017: с.87).

Beynəlxalq təşkilatların razılışma və tövsiyələrini nəzərə alaraq, Azərbaycanda əmək haqqı sisteminin təkmilləşdirilməsi və əmək haqqı qərarının qəbul edilməsində (öhdəliklərdə) sosial ədalət prinsiplərinin qorunması vacibdir. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda Azərbaycanda yalnız bir vergi cədvəli mövcuddur. Bu, eyni işi görən, lakin fərqli təşkilatlarda işləyənlər üçün əmək haqlarında ciddi fərqlərə səbəb oldu (burada büdcə ittifaqlarından danışırıq). Bu, sosial ədalət prinsiplərinə uyğun gəlmir və gəlir bərabərsizliyini dərinləşdirir. Bu loqanı aradan qaldırmaq üçün Tarifiyada Ümumi Cədvəlin (VTC) qiymətlərin dəyişmə sürətini və məzənnəsini yenidən tənzimləməsi lazımdır. Eyni zamanda, 1996-cı ildə çıxarılan Vahid Tarif Cədvəlinin yenidən istifadəyə verilməsi, gəlir tənzimləməsini də təsir edə bilər.

Minimum əmək haqqının istifadəsi və səviyyəsi gəlirin tənzimlənməsində eyni dərəcədə vacibdir. Beynəlxalq Əmək Təşkilatı Konvensiyasının 3-cü maddəsində “minimum əmək haqqı təyin edilərkən minimum və məqbul amillər milli təcrübə və şərtlərə uyğun olaraq müəyyənləşdirilir:

a) Ölkənin ümumi əmək haqqı səviyyəsi, yaşayış dəyəri, sosial rifah və s. Sosial qrupların müqayisəli həyat səviyyəsi nəzərə alınmaqla işçilər və onların ailənin ehtiyacları;

b) iqtisadi inkişaf tələbləri, məhsuldarlıq və gözlənilən məşğulluq səviyyəsi daxil olmaqla iqtisadi məsələlər daxil edilir.

Minimum əmək haqqı (MW) müəyyən edilərkən digər parametrlərlə birlikdə: işçilərin və ailələrinin ehtiyacları. Ölkədəki ümumi əmək haqqı səviyyəsi; Yaşayış dəyərindəki dəyişikliklər. Sosial müavinətlər; Digər sosial qrupların həyat səviyyəsi müəyyənləşdirilməlidir. Məsələn, Litvada minimum əmək haqqı (100 dollar) aylıq əmək haqqının (5215) 46,5% -dir (1997). Latviya və Estoniyada bu nisbət% 28,1,% 23,1, Rusiyada% 6, Azərbaycanda% 3,3 (1998) idi.

İqtisadi inkişafın tələbləri, əmək istehsalının səviyyəsi, səmərəliliyi və məşğulluğun istənilən səviyyədə saxlanılması da daxil olmaqla iqtisadi amilləri nəzərə almaq lazımdır. Səlahiyyətli orqanın qərarı, qanunvericiliyin tətbiqi ilə və ya daxil edilmədən digər qrupların təkliflərinə baxılması üçün qəbul edilməlidir.

Maaşların azalması xarici investorları investisiya qoymağa və daha çox iş yeri yaratmağa təşviq edir. Xarici şirkətlər tərəfindən verilən maaşlar dövlət tərəfindən veriləndən çox daha yüksək olsa da, işçilər faktiki alıcılıq qabiliyyətlərini bərpa edə bilmədilər. Buna görə əmək haqqı dəyişikliklərinin inflyasiyaya təsir etdiyi deyilə bilməz (<https://www.dxr.az/xidmetler/struktur/a7d9eb02-5b67-e411-bf0d-6c3be51e53f4>).

Məşğulluq, əmək haqqı, təhsil və s ilə birlikdə sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi gəlir əldə etməyə müsbət təsir göstərir. Çünki ölkədə səmərəli tam məşğulluğun təmin olunmasında kiçik və orta sahibkarlığın xüsusi rolu var. Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmaq, onlara kredit vermək, vergi sistemini yaxşılaşdırmaq, antitrest siyasətləri və s. Çox vacibdir. Effektiv gəlir gətirmə sisteminin təşkili üçün antitrest tətbiqetmə qanunvericiliyi çərçivəsində özəl şirkətlər üzərində dövlət nəzarətinin olması vacibdir.

Vergi sistemi əhalinin həllində mühüm rol oynayır. Vergilər hesabına işləmək üçün bir büdcənin yaradılmasıdır. Büdcə aztəminatlı ailə üçün kömək, təhsil və səhiyyə maliyyələşdirilməsini təmin edir. Bu baxımdan, dövlət gözlənilən vergi siyasətinə müraciət etməlidir.

Gəlir tənzimləməsinin ən vacib cəhətlərindən biri sosial yardım və müavinətlərin ölçüsü və onun verilmə tərzidir. Bu səbəbdən də sosial yardım sistemi dövlətin sosial siyasətində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sosial yardım, dövlətin müxtəlif səbəblərdən (qocalıq, əlillik, iş qabiliyyəti, işsizlik və s.) Səbəbindən qıdadan məhrum olan vətəndaşlara göstərdiyi qayğıdır. Başqa sözlə, sosial yardım, vicdanlı vətəndaşların həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmaq üçün dövlət tərəfindən verilən bir növ zəmanətdir. Bu baxımdan sosial yardım və müavinətlər əhalinin gəlirlərinin idarə olunmasında mühüm rol oynayır.

Bu vəziyyətdə sosial yardım hədəf xüsusiyyətinə aiddir. Bu mexanizm gəlir bərabərsizliyinin azaldılmasında mühüm rol oynayır. Məlum olduğu kimi, gəlir bərabərsizliyi daha çox miqrant ölkələrində özünü göstərir. Bu baxımdan gəlir tənzimlənməsində sosial yardımı hədəf almaq və bu məbləği dolanışıq səviyyəsinə yaxınlaşdırmaq vacibdir. Həm də işsizlik müavinəti verən mexanizmlərin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac var.

Ödənişlər və xidmətlər dəyişir. Vəqf mənbəyinə və maliyyələşdirmə metoduna, ətrafdakı alıcılar üçün yaradılan şəraitə görə dəyişirlər.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət sosial xərclərinin kütləvi şəkildə artması ehtimalı büdcədən kənar müxtəlif mənbələr axtarmağı və aralarında təsirli şərait yaratmağı tələb edir. Bunlara aiddir:

- Büdcədən kənar fondlar üçün ehtiyatların yaradılması (pensiya, işsizlik sığortası, həyat sığortası, müavinətlər və s.).
- Bu vəsaitlərdən istifadə sistemi vasitəsilə könüllü və könüllü sosial sığorta növlərinin genişləndirilməsi;
- Müəssisələr və ev təsərrüfatları üçün mənzil və sosial infrastrukturun tikintisini maliyyələşdirmək üçün qeyri-ənənəvi formaların yaradılması;
- Ödənişli sosial xidmətlərin keyfiyyətinin artırılması və fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi;
- Bölgədəki problemləri həll etmək üçün daxil olmaqla cəmiyyətdəki qeyri-hökumət və qeyri-kommersiya təşkilatlarına potensial məlumat mənbələrini cəlb etmək.
- Xarici mənbələrdən maliyyələşdirilən beynəlxalq layihə və proqramlarda iştirakın təmin edilməsi və s.

ədqiqatlar göstərir ki, köçürmələr və mənfəətlərdəki bərabərsizlik xeyli azalmışdır (təxminən 70-80%). ABŞ-da əmək haqqı kasıbların maaşının 75% -ni təşkil edir (Howard John A. 2010: p.125).

Yaşlılar və əlillər üçün pensiya və digər təşkilatlar şəbəkəsi, qayğıya, məişət xidmətinə və tibbi yardıma ehtiyacı olan yaşlı və əlillərin daimi yaşayış yeri üçün nəzərdə tutulmuş səhiyyə və sosial təşkilatlar şəbəkəsi olan bir səhiyyə və sosial təşkilat şəbəkəsidir. Pensiyalar haqqında məlumatlar ümumiyyətlə aşağıdakı növlərə bölünməklə nəzərdən keçirilir:

- Yaşlılar və əlillər (yaşlılar) üçün ümumi pensiya növü;
- Zehni xəstələr üçün təqaüd;
- Zehni və fiziki qüsurlu uşaqlar üçün məktəblərdə internat evi.

Resursların maliyyə-kredit sistemi vasitəsilə yenidən bölüşdürüldüyü və yenidən paylandığı başa düşülür. Sağlam bir investisiya mühitinin yaradılması və ondan əldə olunan gəlir də əhalinin gəlir tənzimlənməsinə təsir göstərir. Bu baxımdan, ölkədə investisiya mühitinin yaradılması üçün əhalinin investisiya fəallığını artıran ciddi addımlar atılmalıdır. Bunun üçün tələb olunur:

- kreditləşmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi (faiz dərəcələrinin azaldılması, bürokratik maneələrin aradan qaldırılması, qısamüddətli kreditlərdən uzunmüddətli kreditlərə keçid və s.)

- fondlara investisiya qoyuluşunda ictimai marağ;

- qiymətli kağızlar bazarının formalaşması.

Gəlir tənzimləmə aspektlərindən biri də onların indeksləşdirilməsidir. İndeksləşdirmə gəlirlərin, pensiyaların və əmanətlərin qiymət səviyyəsindəki dəyişikliklərə avtomatik tənzimlənməsini əhatə edir. Buna görə mövcud vəziyyətdə əhalinin alıcılıq qabiliyyətini qorumaq üçün tədbirlər görmək çox vacibdir. Sovet iqtisadiyyatında əhalinin alıcılıq qabiliyyətini qorumaq üçün, sosial müdafiənin əsas elementi kimi gəlirin indeksləşdirilməsi əvəzinə kompensasiya istifadə edilmişdir.

İndeksləşmə "gəlir-qiymət" spiralində inflyasiyanın inkişafına təkan verə bilər. Ancaq bu, uzun müddət istifadə edilməməsi lazım olduğu anlamına gəlmir. İnflyasiyanın aradan qaldırılması üçün insanların gəlirlərinin real qorunmasının olmaması bir sıra sosial problemlər yaratmışdır. Bunlardan ən əsası işsizlik, artan cinayət, boşanma, ailənin dağılması və s. kimi problemlərdir. Bu problemlər əhalinin gəlirləri nominal deyil, əksinə real artmadığı üçün ortaya çıxdı.

Hazırda Azərbaycanda inflyasiya təbii səviyyəni keçib (4-5%). Bu çərçivədə inflyasiyanı tənzimləyən tədbirlər alınmalıdır. Belə bir inflyasiya səviyyəsinin qorunub saxlanması iqtisadi bərpa prosesi ilə müşayiət oluna bilər.

Bu iş Respublika - minimum istehlak büdcəsinə və Azərbaycan Respublikasının "əhali gəlirləri indeksinə" uyğun olaraq aparılmalıdır. Çünki mövcud sosial-iqtisadi vəziyyət nəzərə alınmadan və əhali üçün lazımi sosial təminat təmin edən düzgün bir sosial təminat sistemi yaradılmadan əmək ehtiyatlarının və nəticədə əməyin normal çoxalması prosesini həyata keçirmək

mümkün deyil. Cəmiyyətin təbii əsasları. Hal-hazırda əhalinin yaşayış səviyyəsi müəyyənləşdirilir və adambaşına düşən minimum istehlak səbətinin dəyəri istehlak büdcəsi, əmək haqqı, pensiya, təqaüd və digərləri nəzərə alınmalıdır. Minimum müavinət miqdarı şərtlərə uyğun olaraq davamlı olaraq artırılmalıdır. Etimad əleyhinə siyasət inflyasiyanın qarşısını almağa əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir (Məmmədova B.S. 2013: s.36).

Qeyd etmək lazımdır ki, əhalinin maddi rifahının əsası yığılmış milli gəlirdir və bütün mənalarda istehlak fondlarına ayrılan hissədir. Buna görə əhalinin maddi rifahının hərtərəfli öyrənilməsi aşağıdakı göstəricilər sistemi ilə müəyyən edilir.

Bu səbəbdən yeni gəlir bölüşdürmə konsepsiyası, bütün əsas mülkiyyət formalarında meydana çıxan, özelleştiriləbilir bölgü halında sahibinin iqtisadi konsepsiyasının həyata keçirilməsinə əsaslanır. Buna görə paylama sisteminin daha da stimullaşdırılması potensialı, iqtisadi spesifikasiyə və paylaşılan insan fəaliyyətinin inkişaf mərhələsinə uyğundur.

3.2. Beynəlxalq səviyyədə əhalinin gəlirləri və xərclərinin vergi vasitəsilə tənzimlənməsi təcrübəsindən istifadə imkanları

Bazar münasibətləri şəraitində əhalinin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması dövlətin qarşısında duran ən mühüm və ümdə məsələlərdən biridir. Təsadüfi deyil ki, inkişaf etmiş ölkələr xüsusilə Avropa ölkələri əhalinin sosial müdafiəsi ilə bağlı ciddi tədbirlər həyata keçirir və dövlət əhalinin doğulan gündən öləncə qədər sosial müdafiəsini öz üzərinə ötürür. Bu ölkələrdə dövlət-vətəndaş, vətəndaş-dövlət münasibətləri yüksək səviyyədə qurulmuşdur. Hesab edirik ki, yalnız bu halda ölkənin hər-tərəfli inkişafı mümkündür və sosial müdafiənin yüksək səviyyədə həyata keçirməsini dövlət-vətəndaş cəmiyyətinin qurulması və möhkəmlənməsinin bazisi hesab etmək olar. Hazırda Azərbaycanda da dövlət-vətəndaş cəmiyyətinin qurulması bazar münasibətlərinin formalaşmasının aktual problemlərindən hesab olunur.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, sosial müdafiənin səmərəli mexanizminin yaradılması bazar münasibətlərinin formalaşmasının zəruri şərtlərindəndir. Sözsüz bazar

münasibətləri şəraitində və sosialist təsərrüfat sistemində fəaliyyətdə olan sosial siyasət, eləcə də sosial müdafiə mexanizmləri arasında köklü olmayan fərqlər vardır (Kelvin J., Lancaster. 2017: p.137).

Müasir şəraitdə sosial siyasətin əsas istiqamətlərinə:

- Tam və səmərəli məşğulluğun təmin edilməsi;
- əhalinin təhsil və səhiyyə xidmətlərindən istifadə imkanlarının genişləndirilməsi;
- istehlakda baş verən dəyişikliklər də nəzərə almaqla əhalinin maddi və mənəvi tələbatlarının ödənilməsi;
- əhalinin zəruri ərzaq və digər sənaye məhsulları ilə təmin edilməsi;
- ərzaq təhlükəsizliyi və s. məsələləri daxil etmək olar.

Bu məsələlər sosial siyasətin vacib tərkib hissəsi olan sosial müdafiə mexanizminə aiddir. Qeyd etmək lazımdır ki, dünyada bir çox sosial müdafiə sistemi mövcuddur. Bunlara Bismark modeli (Almaniya, Avstriya, Lüksemburq, Fransa, İtaliya), Beverick modeli (İngiltərədə, İrlandiyada və Şimali Avropada bir çox ölkədə istifadə olunur) və özəl bir kooperativ (Belçika, Hollandiya, Finlandiya, Portuqaliya) modeli və nəhayət 1990-cı illərə qədər mövcud olan "Sovet" modeli daxildir. Hər bir modelin öz mexanizmi var.

Dünya təcrübəsindən məlum olduğu kimi, sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı modeli əhaliyə daha etibarlı sosial müdafiə təklif edən bir modeldir. Bu yolla dövlət əhaliyə pulsuz xidmətlər göstərir, ailə gəlirlərindən, pulsuz təhsildən, sağlamlıq hüququ, məşğulluq, işsizliyin azaldılması, yoxsulluqla mübarizə və s. Asılı olmayaraq cəmiyyət üzvləri üçün sosial təminat yaradır. Bu kimi sosial məsələlərin zamanətli tətbiqi. Sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı modelinin əsas xüsusiyyətlərindən biri güclü sosial siyasət sistemidir. Bu siyasət əhalinin sosial müdafiə sistemini formalaşdırır.

Cəmiyyətin qorunmasının əsas məqsədi bütün vətəndaşların rifahını tarazlaşdırmaq və bütün vətəndaşların rifahını yaxşılaşdırmaqdır. Xalqın sağlamlığını qorumaq, bu icma üzvlərinin hüquqlarının işləmə, yaşamaq, yaşamaq, sağlamlıq, təhsil, peşə təhsili və yenidən hazırlama hüquqlarını əldə etməsini təmin

edən bir yolun qurulmasını tələb edir. Eyni zamanda, ictimaiyyətlə əlaqələrin qorunması, xidmət ömrünün bölüşdürülməsində bərabərsizliyə və qorunmaya gətirib çıxarmayan, iş üçün motivasiyanı azaltmayan, üstünlüklərə sahib olan şəkildə qurulmalıdır. Nədənsə çörəkpulu qazana bilməyənlərə könüllülər və milli yardım göstərilməlidir. Bunlara yaşlı ailələr, yeniyetmələr və valideynlər, uşaqlar, tələbələr, əlillər, təqaüdcülər və digər əlillər daxildir.

Dövlət əhaliyə sosial müdafiə təmin etməklə fərdləri və ailələri risk və təhlükədən qoruya bilər. Digər ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, yoxsulluq artdıqca bu risk və təhdidlərin qarşısını almaq daha çətinləşir və bunların aradan qaldırılması üçün daha çox pul lazımdır. Buna görə də, dövlət yoxsulluğun dərinləşməsinin qarşısını almaq üçün bir fəaliyyət planı həyata keçirmək məcburiyyətindədir. Yoxsulluğun dərinləşməsi ömrünü azaldıb, əhalinin təhsil almasını və səhiyyə xidmətlərindən istifadəsini çətinləşdirdiyindən, nəticədə bu, əhalinin inkişafına və həyat keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir.

Araşdırmalar göstərir ki, 1995-ci ildə başlayan makroiqtisadi sabitlik və dinamik iqtisadi inkişaf, əhalinin sosial müdafiəsini yaxşılaşdırmaq üçün mühüm qərar və sərəncamlara səbəb oldu. Əhalinin sosial rifahını artırmaq üçün daim genişlənən maliyyə mənbələrindən istifadə ilə iqtisadi infrastrukturun yenidən qurulmasına başlandı. 2005-ci ildə dövlət büdcəsi maliyyə aktivliyindəki artımın maliyyə potensialının artması ilə əlaqəli olduğunu əks etdirən 40% -dən çox artmışdır.

Məlum olduğu kimi, ticarət əlaqələrinin inkişafı, investisiya, vergi, mədəniyyət, təhsil və əlaqədar siyasətlərin 2003-2006-cı illərdəki sosial-iqtisadi islahatlarına əsaslanır və sektor siyasətinin təkmilləşdirilməsi və təşviq edən bir mühitin yaradılması üçün bir çox addım atılmışdır. İş yerlərinin yaradılması. Bu da öz növbəsində ötən ilə nisbətən əhalinin yaşayış səviyyəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Lakin əhalinin yaşayış səviyyəsi nisbətən aşağıdır. Bu baxımdan, hazırkı şəraitdə, Azərbaycan xalqının sosial təminatının yaxşılaşdırılması və inkişaf etmiş ölkələr üçün daha yaxşı bir həyat səviyyəsinin təmin edilməsi üçün addımların atılması vacibdir.

Sosial problemlərin həlli istiqamətləri vacibdir:

- Şəxsi və ictimai ehtiyacları ödəmək üçün hazırlanan ictimai malların və gəlirlərin bölgüsü;
- Aztəminatlı qruplar üçün təhlükəsizlik;
- İqtisadi sistemdə daha yüksək səmərəliliyi əldə etmək üçün daha yüksək məhsuldarlıq və təşəbbüskarlıq üçün bir mühitin yaradılması;
- Ölkənin insanları üçün yaşayış təminatı, Şükranlıq günü, nəqliyyat və idman, təhsil və səhiyyə müəssisələri;
- İqtisadi sistemdə işləmək üçün bir şərt kimi iqtisadi və siyasi sabitliyi təmin etmək.

Bu məqsədə çatmaq üçün görülən tədbirlər hökumətin 2003-2005-ci illərdəki Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf Proqramında, Kiçik və Orta Sahibkarlığın İnkişafı Dövlət Planında və digər sahə proqramlarında öz əksini tapmışdır. Bu vəzifələri yerinə yetirmək üçün ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişafını, qeyri-neft sektorunun, sosial və infrastruktur sahələrinin, həmçinin neft sektorunun inkişafını təmin etmək üçün istifadə olunur.

Buna görə də effektiv dövlət sosial siyasəti ölkə iqtisadiyyatındakı böhrandan çıxmaq və bazar münasibətlərini inkişaf etdirmək üçün əsas məsələlərdən biridir. Dövlət tərəfindən qəbul edilən gəlir siyasəti konsepsiyası sahibkarların, işçilərin, müəllimlərin, elm və mədəniyyət fəallarının, səhiyyə işçilərinin real gəlirlərinə əsaslanır. İqtisadiyyata dövlət nəzarəti ictimai istehsalın səmərəliliyini artırmaq, sosial ədalət və sabitliyi təmin etməkdir. Bu dövlət nəzarəti sahəsi üç hədəfə çatmalıdır. Bu səbəbdən sosial siyasət həyat standartlarının qurulması, insan kapitalının yenidən qurulması, sosial xidmətlər göstərilməsi və sosial, regional və milli infrastrukturun qurulmasıdır.

Son vaxtlara qədər ölkədəki iqtisadi problemlər, əksinə, sosial siyasətdəki uyğunsuzluğa təsir edirdi. 2003-cü ildən bəri ölkənin iqtisadi potensialını genişləndirməklə bu sahədə görülən böyük tədbirlər əvvəlki sistem tarazlığının aradan qaldırılmasına imkan yaratdı və əhalinin həyat və gəlir səviyyəsi yaxşılaşmağa başladı. Büdcə gəlirlərinin sürətli böyüməsi büdcədən sosial təminat

xərclərinin artmasına səbəb oldu. Bununla birlikdə, dünyada neft qiymətlərinin kəskin düşməsi sosial partlayışa səbəb ola biləcək sosial sığorta xərclərini təsir edə bilər. Ölkə iqtisadiyyatına yönəlmiş bazar iqtisadiyyatına üstünlük verildiyini nəzərə alsaq, əhalinin bütün təbəqələri üçün yaşayış səviyyəsini yaxşılaşdırmaq üçün bir çox mühüm tədbirlər hazırlanmış və həyata keçirilmişdir.

Bundan əlavə, daha yüksək sosial təminat sistemi yaratmaq və inkişaf etdirmək üçün mövcud sistem, sosial və ekoloji problemlərin aradan qaldırılmasına nəzarət etməliyik:

- Əhalinin həyat keyfiyyətini, sosial təminatını yaxşılaşdırmağa və insanların öz mənafelərini inkişaf etdirmək üçün imkanlarından istifadə etmələrinə şərait yaratmağa yönəlmiş aktiv siyasət həyata keçirmək;

- əmək bazarına təsir göstərən tədbirlər, məşğulluq strukturunun yaxşılaşdırılması və işsizliyin azaldılması;

- Sosial cəhətdən həssas və əlil insanların sosial müdafiəsi mexanizminin yaradılması; - Vətəndaşların müdafiəsi və müdafiəsi üçün ideal bir sistemin inkişafı;

- Sosial infrastruktur və sosial və mədəni sahədə institusional yenilənmə;

- Xidmətlərin keyfiyyətinin artırılması, bütün vətəndaşlar üçün pulsuz minimum təhsil və səhiyyə xidmətinin təmin edilməsi;

Sosial müdafiə sisteminin formalaşdırılmasında və əhəmiyyətinin artırılmasında əsas problemlərdən biri də bu yaşayış səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsidir. Yaşayış minimumu əhalinin maddi vəziyyətini qiymətləndirmək və sosial proqramlar hazırlamaq, aztəminatlı ailələri müəyyənləşdirmək və onlara xüsusi sosial yardım göstərmək üçün istifadə olunur. Yaşayış səviyyəsinin artması ölkənin sosial-iqtisadi inkişafından asılıdır. Bəzi ölkələrdə parlament, bəzi ölkələrdə hökumət və bəzi ölkələrdə həmkarlar ittifaqları tərəfindən təyin olunur. (<https://www.dxr.az/xidmetler/struktur/a7d9eb02-5b67-e411-bf0d-6c3be51e53f4>).

Məlumdur ki, "yaşayış minimumu qanunu" əhalinin sosial təminatını gücləndirmək üçün qəbul edilmişdir. Yaşayış səviyyəsi iqtisadiyyatı göstərir. Buna görə də bu vəziyyətdə ölkə əhalisindəki sosial-demoqrafik qruplar üçün minimum

yaşayış minimumu hesablanır. Sosial əhali qrupları (ev sorğusu) qida və qeyri-ərzaq məhsullarının orta bazar qiymətləri (ev sorğusu), xidmətlərin həqiqi dəyəri və məcburi ödəniş, insan sağlamlığı və həyat fəaliyyətinin minimum səviyyəsi və istehlak səbəti üçün minimum yaşayış tələbi. uşaqlar və təqaüdcülər daxil olmaqla əhali). Azərbaycan qanunlarına görə yaşayış səviyyəsi dövlət büdcəsi ilə tanınmalıdır. Lakin təəssüf ki, 2005 və 2006-cı illərdə dövlət büdcəsi təsdiqlənərkən bu aktın müddəası pozulmuş və yaşayış minimumu büdcəsi ilə birlikdə təsdiqlənməmişdir. Yalnız 2007-ci il büdcə layihəsində asılılıq minimumu 70 AZN təsdiq edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu limit Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Federasiyası tərəfindən əvvəllər hesablandığından (2005-2006) daha aşağıdır. Bu baxımdan Nazirlər Kabineti tərəfindən 2007-ci il üçün müəyyən edilmiş limit bugünkü reallıqlara uyğun gəlmir. Bir çox halda bu, ölkədə sosial təminatın gücləndirilməsində, yoxsulluq səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsində gəlir bölgüsündə sosial ədalət prinsiplərini pozur.

Əhalinin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması tədbirləri zamanı məşğulluq, əhəmiyyəti və qorunması üçün digər amillərdən seçilmişdir. Məşğulluq - bu, ümumi iqtisadi vəziyyətdən, büdcə və kredit siyasətindən asılı olan kompleks bir plan olan əmək və ya sosial iqtisadiyyat düymələrinin inkişafı deyil. Hansı işin göstərildiyi amildir.

Ölkənin rəqabət qabiliyyətini artırmaq və yüksək iqtisadi artımı təmin etmək üçün sosial siyasətin effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq, insanlara göstərilən sosial xidmətlər üçün inkişaf etmiş bir bazar yaratmaq və həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq lazımdır. Sosial siyasət yardım və islahatların yoxsul təbəqələrə mənfi təsirini azaltmaqla yanaşı, Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün müqayisəli fayda və artım amillərinin yaradılmasını təmin etməlidir. Buna ölkə iqtisadiyyatında insanların işini, intellektual və yaradıcılıq potensialını artırmaqla nail olmaq olar.

İşçilərin əmək haqları kollektiv müqavilələr və tarif müqavilələri ilə tənzimlənir. İşçilərə ödənişlərdən əlavə, iş günü və istirahət günlərinə qədər, iş şəraiti üçün xüsusi zəmanətlər, iş vaxtından artıq müavinətlər göstərilir.

Vergi müqavilələri bir tərəfdən minimum əmək haqqı dərəcələrini və fərqli dərəcələrdə aşağı əmək haqqı dərəcələrini təyin edir. Təşkilatın rəhbəri ilə işçiləri arasında hökumətin iştirakı ilə vergi müqaviləsi yaradılmışdır. Bu, istifadəsini sübut edir. (<https://www.justice.gov.az/>).

Mövcud işəgötürən-işçi münasibətləri və əmək müqavilələri qaydaları müqavilə ilə tətbiq olunur. Bu işçilərin hüquqlarının qorunması üçün daha geniş sahələr açır. Qeyd etmək lazımdır ki, sosial normalar həyat səviyyəsinin öyrənilməsində mühüm rol oynayır. Bu gün bu qaydaları qiymətləndirərkən bu standartlar təyin edilə bilər və insanların ən yüksək standartlarda yaşadıqları aydındır. Və ya əksinə. Bu səbəbdən standart quruluş insanlar üçün sosial müdafiənin qurulmasında mühüm rol oynayır. Ənənələr cəmiyyətdəki sosial proseslərin istiqamətində elmi şəkildə ifadə olunmalıdır. Sosial normalar aşağıdakı kimi təsnif edilir: Dövlət gəlirləri və xərcləri, sosial təminat və xidmətlər, yaşayış şəraiti, ətraf mühitin qorunması, istehlakçı büdcələri, müqayisələr və digər göstəricilər nəzərə alınmaqla müqayisələr və əsaslar kimi sosial məhsulların əsas inkişafı çərçivəsində təmin olunan xidmətlər və xidmətlər vərdişlərin və ya faiz artımı ilə müqayisədə daha aydın ola bilər İctimai təhlükəsizlik qaydaları dövlət pul gəlirlərini qiymət səviyyəsinə görə təsnifləşdirir. Bu, bütün inkişaf etmiş ölkələrə aiddir. Bəzi ölkələrdə təşkilatlar artan xərcləri tam şəkildə kompensasiya etmişdir. Məmnun bir indeks yaradııldıqdan sonra, müştəri dəyərinin artırılması üçün məqbul bir "çatdırılma nöqtəsi" tapmaq çox vacibdir. İstehlak çantalarındakı məhsullar və xidmətlər, yəni dövlət və özəl müəssisələr tərəfindən təsdiqlənmiş mal və xidmət hissələri və ilin əvvəlindən bəri toplanan xidmətlər daxil olmaqla qiymət dəyişmələri nəzərə alınmaqla rüblük olaraq hesablanır.

Əmək bazarının mövcud vəziyyətini nəzərə alaraq dövlət məşğulluq xidmətləri iş axtaranların və işsiz vətəndaşların sosial təminatını təmin etmək üçün bir sıra işlər gördü.

Sosial siyasət və infrastruktur ölkədəki məşğulluq səviyyəsini, sıxlığı, cins tərkibi, yaşayış səviyyəsi, milli etnik amilləri nəzərə almalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş ölkələrdə sosial infrastrukturun yüksək səviyyədə inkişaf etməsi

səbəbindən eyni zamanda sosial bazar iqtisadiyyatı mebellərinə üstünlük verilir. Bazar münasibətləri kontekstində xüsusilə sosial infrastrukturun inkişafı ilk növbədə dövlət büdcəsi hesabına maliyyələşdirilir.

İnsanların sosial müdafiəsi, təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi, gənclərin bacarıq və ixtisaslarına yiyələnmə imkanlarının genişləndirilməsi tədbirləri də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də təhsil xidmətlərindən insanlar üçün bərabər imkanların təmin edilməsi, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və beynəlxalq standartlara uyğun kadr hazırlığı insanların sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılmasına əhəmiyyətli təsir göstərə bilər.

Bu sahədəki islahatlar strukturun və məzmunun təkmilləşdirilməsinə yönəldilməlidir. Bu məqsədlərə çatmaq üçün aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilə bilər:

- təhsil məzmununun modernləşdirilməsi, keyfiyyətin yüksəldilməsi
- əhalinin müxtəlif qrupları üçün təhsil imkanlarının səviyyəsinin düzəldilməsi
- aztəminatlı ailələrdən olan tələbələrə ünvanlı dəstək
- tələbə və yetimlərin səyahət xərclərinin ödənilməsi pulsuz dərsliklərlə təmin etməklə aztəminatlı ailələrdən - şagirdlərin rifah halının artırılması
- Təhsilin büdcədən maliyyələşdirilməsinin yaxşılaşdırılması
- Məktəbəqədər təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi
- Akademik və kənd məktəblərinin heyətinin yaxşılaşdırılması
- uzunmüddətli istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsi bu elm sahəsindəki elmi-texniki tərəqqinin inkişafı;
- Əsas elmlərin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi, elmi, texniki və innovasiya sahəsində mütəmadi proqnozlaşdırma və monitoring;
- Tədqiqat və sahə dizayn institutlarının fəaliyyətini iqtisadi strukturlarla əlaqələndirmək;
- tətbiqi elmlərin inkişafına kömək etmək;
- Xüsusilə informasiya texnologiyaları, istehsal texnologiyaları, yeni materiallar və kimyəvi texnologiyalar, elektronika, ekologiya və təbiətdən səmərəli istifadəyə xüsusi diqqət yetirilməlidir;

- Əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunmasının gücləndirilməsi;
- Elmi fəaliyyətin cəmiyyətdə nüfuzunu artırmaq və istedadlı gənclərin bu sahəyə yönəlməsini təmin etmək;
- Elmin maliyyələşdirilməsində əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşma. Dövlət səhiyyə siyasətinin əsas məqsədi əhali sağlamlığını yaxşılaşdırmaq, ömür müddətini uzatmaq və bütün əhali qruplarına yüksək keyfiyyətli tibbi yardım göstərməkdir. Göstərilən hədəflərə çatmaq üçün dövlət səhiyyə siyasətinin əsas istiqamətləri bunlar ola bilər: - dövlətin maliyyə imkanları daxilində pulsuz səhiyyə xidmətlərinin inkişafı və keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
- Ölkədə tibbi sığorta sisteminin yaradılması;
- Tibb sənayesində səhiyyə müəssisələrinin dərman və cihazlarla təchizatının yaxşılaşdırılması üçün şirkətlərin yaradılması və fəaliyyətinə dövlət dəstəyi;
- Tibbi profilaktik tədbirlərin həcmi və keyfiyyətində əhəmiyyətli dərəcədə artım;
- Əhalinin yoxsul təbəqələrinə tibbi yardım üçün tədbirlər sistemi hazırlamaq və həyata keçirmək.

Ümumiyyətlə, uşaqly ailələrə qayğı müxtəlif formalarda olur. Bunun əsas hissəsi birbaşa ödənişlərdir. Buranın mərkəzi hissəsini aylıq uşaq pulu tutur. Faydalar uşaqlar və yeniyetmələr iş yaşına çatana və ya təhsillərini başa vurana qədər davam edir. (<https://www.dxr.az/xidmetler/struktur/a7d9eb02-5b67-e411-bf0d-6c3be51e53f4>).

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, ailə gəlirlərində ciddi bir dəyişiklik yoxdur. Nəticə etibarilə, ölkənin iqtisadi problemləri dövlətin əhalinin iqtisadi və sosial təmsilçilik hüququndan istifadə etməsinə imkan vermir. Bu vəziyyətdə insanlar xoşbəxtliklərini müstəqil şəkildə inkişaf etdirmək üçün qanunsuz hərəkətlərə başladılar. Bir çox insan öz təsərrüfatını öz təsərrüfatında açır. Bu amil əhalinin gəlirlərindəki əmək haqqı payının azalmasında, kənd təsərrüfatından və şəxsi əmək fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlərin artımında müşahidə olunmağa başladı.

Bolqarıstanda, uşaqılı ailələr də daxil olmaqla əhaliyə sosial müdafiəni təmin etmək üçün 1991-ci ildə "kompensasiya vergi sistemi" quruldu. Bu dövrdə inflyasiyanın sürətlənməsi səbəbindən ev təsərrüfatlarının köməyi də artdı. 1993-cü ildə sosial yardım sistemi ailənin gəlir sisteminə keçirildi.

Sosial təhlükəsizliyin vacib bir elementi ehtiyacı olanlara kömək etməkdir. Pul şəklində, natura şəklində (pulsuz endirim və xidmət, tibbi, yemək, nəqliyyat və s.) gəlir.

Ailədə sosial yardıma ehtiyacı olan ailələrin (hərbi qulluqçular, məhkumlar, dövlət tərəfindən tam təminatlı olan uşaqlar istisna olmaqla), həyat yoldaşları, onların övladları və valideynləri, qardaş və bacıları, övladlığa götürənlər və övladlığa götürənlər seçilməsində gəlir hesablamaq, ögey və ögey qızlar hesab olunur.

Əsasən aşağıdakı növ pul gəlirləri nəzərə alınır:

Tarif və vəzifə maaşlarının məbləği, işəməzddən əldə olunan gəlir, yaxud məhsulların reallaşmasından daxil olan gəlir (işin icra edilməsi və göstərilən xidmət);

Tarif və vəzifə maaşlarının üzərinə olan bütün növ əlavələr (ağır və təhlükəli şəraitdə olan işlərə, gecə işlərinə, yeraltı işlərə, işə çıxmayan işçilərin əvəzinə görülmə işlərə görə əlavələr və s.);

- əmək haqqı sistemində nəzərdə tutulmuş mükafatlar;

- iş vaxtından artıq işlərə, bazar və bayram günlərində görülmə işlərə görə hesablanan pul məbləğləri;

- məzuniyyət vaxtı ödənilən əmək haqqı və həmçinin istifadə olunmayan məzuniyyətə görə ödənilən pul kompensasiyası;

- işdən çıxarılma pulu və həmçinin istefaya çıxma üçün ödənilən kompensasiyalar;

- təşkilatların ləğv edilməsi və işçilərin ixtisara salınması ilə əlaqədar işsiz qalan vətəndaşlara işə düzəlmə dövründə ödənilən pul məbləğləri.

Ailə gəlirlərinə həmçinin aşağıdakı növ gəlirlər də daxil edilir:

Daxili İşlər, Ədliyyə, Müdafiə Nazirliyi, Gömrük, Milli Təhlükəsizlik orqanlarının işçilərinin əmək haqları;

Daxili İşlər, Ədliyyə, Müdafiə Nazirliyi, Gömrük, Milli Təhlükəsizlik orqanları işindən azad olmağa görə verilən birdəfəlik müavinətlər.

Ünvanlı sosial yardıma ehtiyacı olan ailələrin müəyyən edilməsi üçün ümumi ailə gəlirlərinə aşağıdakı ödəmələr də daxil edilir:

- bütün növ pensiyalar (pensiyaçılara qulluğa görə əlavələr istisna olmaqla) və pensiyalar üzərinə aylıq əlavələr;

- ali, orta və ilkin tədris mərkəzlərində təhsil alanlara, aspirant və doktorantlara verilən təqaüdlər, tibbi əsaslara görə akademik məzuniyyətdə olan vətəndaşlara ödənilən kompensasiyalar;

- işsizliyə görə müavinət, həmçinin işsizlərə peşə tədrisi dövründə verilən təqaüdlər;

- əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə, hamiləlik və doğuma görə müavinətlər, erkən hamiləlik dövründə tibb müəssisələrində qeydiyyatda duran qadın-lara verilən birdəfəlik müavinətlər;

- 3 yaşadək uşaqlara qulluğa görə ödənilən müavinətlər;

- müqavilə əsasında hərbi xidmətdə olanların arvadlarına verilən aylıq müavinət;

- iş yerində dəymiş zərərə görə aylıq ödənc;

- kütləvi informasiya vasitələrinin işçilərinə ödənilən müəllif haqları;

- ailəyə və yaxud hər hansı bir ailə üzvünə mənsub olan daşınmaz əmlakın icarəyə verilməsindən əldə olunan gəlir;

- sahibkarlıq və ya fərdi əmək fəaliyyətindən əldə olunan gəlir;

- yardımçı təsərrüfatlardan əldə olunan gəlir (bostan bitkilərinin becərilməsi, mal-qara, quş, balıq, arı, xəz dəri heyvanların yetişdirilməsi);

- həddi-bülüğa çatmayan uşaqlar üçün alınan aliment;

- əmanət faizləri.

Göründüyü kimi, əhalinin gəlirlərinin strukturu çox genişdir.

Bir sıra Avropa ölkələrində (Almaniya, Avstriya) peşəkar sosial işin daşıyıcıları bir fəaliyyət növü kimi ölkənin sosial qanunvericiliyinə uyğun olaraq dövlət və eləcə də qeyri-dövlət təşkilatları, xüsusi şəxslər fəaliyyət göstərir. Lakin bir çox keçid iqtisadiyyatı ölkələrdən fərqli olaraq Almaniyada qeyri-dövlət təşkilatları ilə əməkdaşlığa yanaşmada, alman yanaşması birbaşa qeyri-dövlət təşəbbüsünə istiqamətlənir, əhali ilə sosial işlər sferasında onun meydana gəlməsini stimullaşdırır.

Bir çox iqtisadçılar hesab edir ki, gəlirlərin bölgüsündə bərabərsizlik və ya varlıqlarla yoxsullara bölünməsi əhalinin həyat səviyyəsinin artması fonunda davamlı müdafiə olunmaya malikdir (Anqus deaton, 2016: p.157).

Real gəlirlərin artması və sosial sferanın inkişafı və s. sosial siyasətin nəticəliliyi ölkə iqtisadiyyatının vəziyyətindən, siyasi vəziyyətdən, təbii-iqlim şəraitindən, coğrafi vəziyyətindən, adət-ənənə və mədəniyyətindən asılıdır. Sosial proqramların vacib elementi fəaliyyət sferasından, peşəsindən və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq əmək haqqının tənzimlənməsidir. Qərbin inkişaf etmiş ölkələrində dövlət sektorunda, dövlət aparatında məşğul olanların, hərbcilərin, seçilmiş şəxslərin hüquq və məsuliyyəti ilə bağlı xüsusi qanunvericilik hazırlanır və həyata keçirilir. Beləliklə, əmək haqqının birbaşa tənzimlənməsi tətbiq olunur. Bir qayda olaraq ABŞ-da və Qərb ölkələrində dövlət sektorunda çalışanların əmək haqqı xüsusi sektorda çalışanların əmək haqqından aşağıdır. Lakin dövlət sektorunda çalışanlara yüksək zamanətli məşğulluq və böyük sosial ödəmələr və s. mövcuddur.

Təcrübə əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin vacib göstəricisi kimi iqtisadi kursun düzgün müəyyən edilməsinin vacib olduğunu göstərir. Əhalinin rifah halının aşağı düşməsinin qarşısının alınması təkcə humanizm baxışlarına görə deyil, həm də səmərəli fəaliyyətə stimulyar yaratdığı üçün iqtisadidir. Ona görə də dövlət tərəfindən sosial təminat bazar iqtisadiyyatına uğurlu keçidin vacib amilidir. Son illərdə əksər ölkələrdə aparılan sosial islahatlar dövlətin vətəndaşın üzərinə qoyduğu sosial cavabdehliyin yenidən bölgüsü yolu ilə aparılır. Düzdür, bu daim vətəndaş rifahının yüksəldilməsinə əsaslanır.

Təcrübə olaraq bazar tənzimlənməsinin və sosial siyasətin razılaştırılmış alətləri iki prinsip əsasında mümkündür. Birincisi, ciddi məhdudlaşdırılmış

(ayrılmış) və eyni zamanda maksimal qarşılıqlı əlaqəli qərarların qəbulu üçün tətbiq edilən kriteriyalar iki baxılan istiqamətdə: siyasi-iqtisadi, sosial-iqtisadi. Əgər inkişaf yanaş-masına əsaslanaraq hər bir siyasi qərar bazar və sosial proseslərin qarşılıqlı fəaliyyətini qiymətləndirməyə imkan verir. Bununla belə onların bir birinə qərar qəbul etməkdə təsir ikili hesabat xarakterinə malikdir. Belə ki, məsələn, sənaye siyasətinin struktur alətlərindən istifadə zamanı ona qoşulur, bir tərəfdən ənənəvi istehsalçıların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, sənaye buraxılışının artması və uyğun olaraq gələcəkdə sosial inkişafı təmin etmək üçün yığım resurslarının artması, digər tərəfdən, dövlətin maliyyə xərclərinin artması, qiymətə təsir və hazırkı dövr üçün sosial sferanın maliyyələşməsinə, azalmasına gətirib çıxarır (Mycaев A.Ф., Садыгов М.М., Магерамов Р.Б., Салаев Р.А. 2015: с.72).

Qərbi ölkələrdə inflyasiya da nəzərə alınmaqla pərakəndə əmtəə dövriyyəsi son istehlak məhsullarının və xidmətlərin ümumi həcmi Ümumi Daxili Məhsulun 38-40%-ni təşkil edir. Bu göstərir ki, istehlak olunmayan məhsul və xidmətlər, iş qüvvəsinin təkrar istehsalının mümkünsüzlüyünü göstərir.

Beləliklə, sosial inkişaf üzrə müasir təhlil göstərir ki, məqsədli sosial-iqtisadi siyasətin formalaşması həm regional, həm də dövlət səviyyəsində vacib məsələdir; regionlara maliyyə və kredit köməkliliyi göstərilməlidir.

Dünya təcrübəsində gəlirlər siyasətinin iki variantı mövcuddur. Bu müxtəlif ölkələrdə aşağıda müəyyən olunan xüsusiyyətlərinə görə müəyyənləşdirilir:

- Bu həmin ölkənin sosial-iqtisadi və siyasi inkişafı ilə bağlı ola bilər;
- Dövlətin əmək haqqı səviyyəsini tənzimləməsi dərəcəsi və dövlətin bu işlərə qarışması xarakterinə görə;
- Ənənəvi olaraq bura kollektiv müqavilələr;
- Cəmiyyətdə olan sosial gərginlik.

Gəlirlər siyasətinin bütün variantlarında bütövlükdə işçinin gəliri, o cümlədən əmək haqqı dərəcəsi, sosial ödənişlər, başqa gəlirlər siyasəti təcrübədə ancaq əmək haqqının hərəkətinə təsir göstərir.

Sosial sığorta sistemində aparılan islahatlar nəticəsində fərdi uçot sisteminin yaradılması respublika əhalisinin pensiya təminatını beynəlxalq standartlara cavab

verən, keyfiyyətə yüksək səviyyəyə çatdırmaq, ödənilən məcburi dövlət sosial sığorta haqqı ilə pensiya məbləği arasında birbaşa qarşılıqlı əlaqənin yaradılması ilə yanaşı, fərdi uçot sisteminin tətbiqi iqtisadiyyatın bütün sahələrində məşğul olanların, o cümlədən, hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərin yanında işləyənlərin, işsizlik riskindən sosial müdafiə olunmasına da imkan yaradacaqdır.

Planlaşdırılan dövr üçün sosial müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsi və dövlət sosial müdafiə siyasətinin effektivliyinin artırılması üçün aşağıdakı tədbirlərin görülməsi məsləhətdir (Howard John A. 2010: p.36).

- Pensiya və müavinətləri dünya standartlarına çatdırmaq üçün fərdi uçot sisteminin təkmilləşdirilməsi.

- Qısa müddətdə minimum pensiya və müavinətlərin həyat səviyyəsinə qaldırılması.

- Pensiyların mütəmadi olaraq artırılması, məqsədlərinin təmin edilməsi, əlillərə, qazilərə, gənc ailələrə, yoxsullara xüsusi diqqət yetirilməsi.

- qəbz və ödənişlərin pensiya sisteminə vaxtında təqdim edilməsi;

- Hədəf prinsipinə uyğun olaraq sosial müavinətlərin səmərəliliyinin artırılması və yoxsul ailələrə digər dəstək formalarının daha geniş tətbiqi.

- Yoxsulluğu, mənfi təsirləri azaltmaq və sosial bərabərsizliyi azaltmaq.

Dövlətin mədəniyyət siyasətinin strateji hədəfləri mədəni, iqtisadi və mədəni potensialı incəltmək və inkişaf etdirmək, dizayn və tədris prosesini yaxşılaşdırmaq, dövlət büdcəsində mədəni maliyyəni tədricən artırmaq, maddi, texniki və struktur biliklərini inkişaf etdirmək olacaqdır.

Bədən tərbiyəsi və idman sahəsindəki dövlət siyasətinin strateji hədəfləri insanların sağlamlığını yaxşılaşdırmaq, insanlarda yüksək əxlaqi keyfiyyətləri yetişdirmək və vətənlərini qorumaq istəyini təmin etməkdir.

Dövlətin sosial siyasəti əsasən insanların sosial müdafiəsinə əsaslanır ki, bunun da əsas istiqaməti əhalinin sosial təhlükəsizliyini təmin etmək və dövlət tənzimləməsi ilə insanların həyat səviyyəsindəki gərginliyi aradan qaldırmaqdır. Sosial infrastrukturun tənzimlənməsində dövlətin rolu və funksiyası ölkə

iqtisadiyyatında baş verən dəyişikliklərə uyğun olaraq daha da genişləndirilməlidir. Beləliklə, bazar iqtisadiyyatına keçid ölkəmizdə sosial infrastrukturun səmərəli inkişafı üçün çoxsaylı imkanlar yaratdı. Buna görə, ölkənin hər bir konkret bölgəsində əhalinin sosial müdafiəsi real vəziyyətə əsaslanaraq dəqiq müəyyənləşdirilməlidir. Beləliklə, ölkədə sosial infrastrukturun yaradılması və inkişafı hökumətin apardığı sosial siyasətə uyğun olaraq tam nəzarət altına alınmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, sosial infrastruktur yaratmağın ən vacib vəzifəsi bazar iqtisadiyyatının ehtiyaclarını ödəmək üçün hər bölgədə istehsal infrastrukturunu yaxşılaşdırmaqdır.

Bunu nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikası Prezidenti 31 may 2005-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasında inflyasiya əleyhinə tədbirlərin gücləndirilməsi ilə bağlı bir fərman imzaladı. Bu əmrə görə, Milli Bank hökumət ilə birlikdə inflyasiya əleyhinə tədbirlər həyata keçirməyə və inflyasiyanın qarşısını almağa başladı.

Dövlətin sosial siyasətinin özəlləşdirmə, maliyyə, vergi, investisiya, gömrük, qiymətlər və digər xüsusi iqtisadi siyasətlərin sosial tərəflərini əhatə etdiyini, buna görə həssas sosial təminat və sosial təminatla məhdudlaşdırılmasının mümkün olmadığını qeyd etdi.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, dəyişən iqtisadiyyatda gəlir tənzimlənməsi yoxsulluğun azaldılması, həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, təhsilin yaxşılaşdırılması, sağlamlığın qorunması, sosial ədalətin bərpası və təbəqələşmənin qarşısının alınmasında və ümumi həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

Son illərdə Azərbaycanda əhalinin gəlirlərinə nəzarət etmək üçün bir çox uğurlu tədbirlər görülmüşdür. Həyat təcrübəsindən müəyyən edildiyi kimi, sosial iqtisadiyyat əhalinin daha etibarlı bir ərazisini təyin edən bir modeldir. Buna görə hökumət, sosial təminat sistemindən asılı olmayaraq, sosial təminat sistemindən asılı olmayaraq, sosial təminat sistemindən asılı olmayaraq, pulsuz təhsil, səhiyyə xidməti almaq hüququ, məşğulluq problemini azaltmaq, məşğulluq problemini azaltmaq və s. Sosial problemlərin həllinə zəmanət verilir. Sosial bazar iqtisadiyyatının modelinin əsas xüsusiyyətlərindən biri güclü tənzimləmə mexanizmi olmasıdır. Bu gün islahatlar göstərir ki, Azərbaycanda sosial yönümlü bir bazar modeli şəklindədir.

Lakin bütün bunlarla yanaşı, əhalinin gəlirlərinin idarə edilməsində də çətinliklər var. Bu, ölkəmizin keçid iqtisadiyyatına sahib olması ilə əlaqədardır. Son illərdə Azərbaycanın maliyyə imkanlarının genişləndiyini nəzərə alaraq hesab edirik ki, əhalinin gəlirlərini idarə etmək, sosial müdafiə sistemini yaxşılaşdırmaq və yaşayış səviyyəsini yüksəltmək üçün proaktiv sosial-iqtisadi siyasət aparılmalıdır. Bu məqsədlə əvvəlcə vergi, büdcə, valyuta, məşğulluq, səhiyyə, elm, təhsil siyasəti və sosial yardım sistemləri təkmilləşdirilməlidir. Bu məqsədlə aşağıdakı sahələrdə işləməyin məntiqli olduğunu düşünürük.

1. Vergi Qanununda aşağıdakı dəyişikliklərin edilməsi əhalinin artımına müsbət təsir göstərə bilər.

2. Dövlətin gəlir və xərclərinin şəffaflığı və səmərəli istifadəsi təmin edilməli və neft sektorundan asılılıq azaldılmalıdır. Bu məqsədlə aşağıdakı addımları atmaq ən yaxşısıdır:

-Qeyri-neft sektorunun inkişafına investisiya qoyuluşu üçün əlverişli mühitin yaradılması.

-Büdcədən maliyyələşən təşkilatlara vəsait ayrılmasında sosial ədalət prinsiplərinə riayət etmək.

-Büdcə təşkilatlarında işçilərin maaşlarının asılılıq səviyyəsində artırılması;

3. Pul siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində:

- manatın möhkəmlənməsinin qarşısını almaq;

- inflyasiya əleyhinə tədbirlərin gücləndirilməsi və eyni zamanda bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun tənzimləmə siyasətinin tətbiqi;

- koalisiya əleyhinə tədbirlərin gücləndirilməsi və azad rəqabət mühitinin yaradılması;

4. Məşğulluq gəlir əldə etmək və tənzimləmək üçün mühüm rol oynayır. Bununla əlaqədar məşğulluğu təmin etmək üçün aşağıdakı işlər aparılmalıdır.

- tam, məhsuldar və ödənişsiz məşğulluğu təmin etmək;

- insanların rifahlarını yaxşılaşdırmaq üçün mövcud mənbələrdən səmərəli istifadə etmələri üçün şərait yaradılması;

- iqtisadiyyatın sahə quruluşu bərpa edilməli, başqa sözlə, işçilərin çoxluğu qorunmalıdır;

- əmək gəlirlərinin əhalinin pul gəlirlərində payını (50% -dən çox) artırmaq;

- əmək bazarına təsir göstərən tədbirlər məşğulluğun strukturunu optimallaşdırmalıdır.

5. Əhali təhsil səviyyəsini yaxşılaşdırmaqla yanaşı, elmi idarəetmə də gəlirin idarə olunmasında mühüm rol oynayır. Bu sahədə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məsləhətdir.

- Təhsilin keyfiyyətinin artırılması və beynəlxalq tələblərə cavab verən ixtisaslı kadrların hazırlanması.

- Gənclərin karyera və ixtisas qazanma imkanlarının yaxşılaşdırılması;

- Təhsil xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılması;

- Əhalinin müxtəlif təbəqələri üçün təhsil imkanlarının bərabərliyi;

- Aztəminatlı ailələrdən olan tələbələrə ünvanlı dəstək;

- kənd məktəblərinin texniki və kadr təminatının yaxşılaşdırılması.

6. İctimai mühafizə proqramı və icma xidməti planının hazırlanması və sosial təminat siyasətinin səmərəliliyinin genişləndirilməsi və sosial və səmərəli qorunma yolunun təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakı addımların olduğu gözlənilir;

- vətəndaşların etibarlı hüquqi qorunması və təhlükəsizliyinin inkişafı;

- Pensiyaların və faydalarını dünya dəyərlərinə uyğunlaşdırmaq üçün hər bir qeydiyyat prosesinin təkmilləşdirilməsi;

- minimum yaşayış səviyyəsinə kiçik bir pensiya və üstünlük gətirmək;

Buna görə əhalinin gəlirlərini tənzimləyərkən və adambaşına minimum istehlak səbətinin dəyərini təyin edərkən, dövlət tərəfindən tənzimlənən qiymətlər və tariflər, həmçinin tələb və təklifin təsiri altında qiymətlər və təklif sabit olmalıdır. quraşdırılıb. tədqiqat və eyniləşdirmə. Gəlir indeksləşməsi, istehlak büdcəsi, əmək haqqı, pensiya, təqaüd və s. minimum müavinət miqdarı şərtlərə uyğun olaraq davamlı artırılmalıdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abbasov B. (2016), Azərbaycanın vergi sistemi və onun təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri, AMEA İqtisadiyyat İnstitutu “Milli iqtisadiyyatın problemləri” məqalələr toplusu, II Buraxılış, Bakı, “Elm” 733 səh.
2. Bayramov Q., Əhmədov İ., Mehtiyev A. (2016), “Büdcə işi” Bakı, “Şərq və Qərb” 654 səh.
3. Bayramova S.R., Qurbanova S.Ə. (2009), “Gəlirlər və əmək barəsində siyasəti” Bakı, 343 səh.
4. Bədəlov Ş.Ş., Məhərrəmov R.B., Qurbanov F.Ə. (2003), “Büdcə Sistemi” Dərslik. 457 səh.
5. Ələkbərov Ə.Ə. (2005), “Azərbaycan dövlətinin sosial-iqtisadi inkişafında vahid büdcə sisteminin rolu” elmi əsəri. Bakı, 255 səh.
6. Əlirzayev Ə.Q. (2010), “Sosial mühitin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi”, Bakı, 250 səh.
7. Əliyev A.Ə., Qasımov N.Ə. (2000), Azərbaycanda əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin aktual problemləri, Bakı. “Səda” 225 səh.
8. Kəlbəyev Y.A. (2005), Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri, Bakı. “Elm” 468 səh.
9. Kəlbəyev Y.A. (2012), “Vergi siyasətinin konseptual əsasları və praktiki aspektləri”, Bakı, “Elm” 488 səh.
10. Kəlbəyev Y.A., Məhərrəmov R.B., Rzayev P.Q. (2011), “Xarici ölkələrin vergi sistemi”, Bakı, “Azərbaycan” 323 səh.
11. Məmmədov F.Ə., Musayev A.F., Sadıqov M.M., Kəlbəyev Y.A., Rzayev Z.H. (2010), “Vergilər və vergitutma”, Dərslik, Bakı, “Şərq və Qərb” 508 səh.
12. Məmmədov İ.M. (2006), İstehlakın strukturu və seqmentlərinin modelləşdirilməsi məqalələr toplusu AMEA Xəbərləri Humanitar və ictimai elmlər seriyası İqtisadiyyat, №1 Bakı, Elm, 504 səh.

13. Məmmədov İ.M. (2015), Əhali istehlakının struktur seqmentləşmə təhlili və modelləri “Milli İqtisadiyyatın problemləri” məqalələr toplusu, I Buraxılış, Bakı, “Elm” 547 səh.

14. Məmmədova B.S. (2013), Azərbaycan Respublikasında əhalinin gəlirləri və onların bölüşdürülməsi. Azərbaycanda İqtisadi islahatların həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri və problemləri. İqtisadi İslahatlar Mərkəzinin elmi əsərlər toplusu, IV buraxılış, Bakı, 297 səh.

15. Musayev A.F. (2014), Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri Bakı, “Elm” 367 səh.

16. Musayev A.F., Kəlbəyev Y.A., Hüseynov A.A. (2012), “Azərbaycan Respublikasının Vergi Xidməti: İslahatlar və Nəticələr”, Bakı, “Elm” 357 səh.

17. Musayev A.F., Qəhrəmanov A.Q. (2010), Vergi mədəniyyəti. İkinci nəşr, Bakı. “Çaşoğlu” 343 səh.

18. Musayev A.F., Kəlbəyev Y.A., Rzayev Z.H. (2005), Vergilər və vergitutma. Bakı, “ADİU” 265 səh.

19. Quliyev C.B. (2004), “Müstəqillik illərində Azərbaycan Respublikasında əhalinin həyat səviyyəsinin dəyişilməsi meyilləri və ona təsir edən amillərin qiymətləndirilməsi” İqtisadiyyat, Humanitar və ictimai elmlər seriyası, Xəbərlər.

20. Quliyev C.B., Rzayeva M.H. (2014), “Rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatda həyat səviyyəsi və onun keyfiyyətə yaxşılaşdırılmasının sosial iqtisadi problemləri”, 259 səh.

21. Quliyev T.Ə. (2013), “Əməyin iqtisadiyyatı. Gəlirlər və əmək haqqı. Əhalinin həyat səviyyəsi. Həyatın dəyəri, həyatın keyfiyyəti”, Bakı, “Elm” 693 səh.

22. Quliyev F.T. (2014), “Gəlirlər nəzəriyyəsi. Gəlirlərin formalaşması”, Bakı, “Adioğlu” 138 səh.

23. Rzayev P.Q. (2013), İqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsi mexanizminin stimullaşdırıcı rolunun artırılması istiqamətləri, Bakı, “İqtisad Universiteti” 392 səh.

24. Rzayev Z., Xəlilov Ş. (2018), İqtisadi Tərəqqi və vergi siyasəti. Bakı, 272 səh.

25. Vəliyev D.Ə., Balakişiyeva Y.N., Rəfibəyli İ.R., İmanov E.E., Qarabalov E.M. (2003), Vergi hüququ, Bakı, “Elm və Təhsil” 257 səh.

26. Xəlilov Ş. (2016), Vergilərin gəliri yenidən bölüşdürücü funksiyasının təhlili, AMEA İqtisadiyyat İnstitutu “Milli iqtisadiyyatın problemləri” məqalələr toplusu, III Buraxılış, Bakı, “Elm” 395 səh.

İngilis dilində

1. Anqus D. (2016), “Economics and Consumer Behaviour”, 630 p.
2. Howard J.A. (2010), “Consumer Behaviour: Application of Theory”, 688 p.
3. Kelvin J. Lancaster. (2017), “Modern Consumer Theory”, 782 p.
4. Lindstrom M. (2014), “Buyology: Truth and Lies About Why We Buy and the New Science of Desire”, 402 p.
5. Richard H. Thaler. (2011), “Misbehaving: The Making of Behavioral Economics”, 325 p.

Rus dilində

1. Магеррамов Р.Б. (2011), Проблемы формирования и развития налоговой системы Азербайджана (монография). Баку, Марс Принт, 234 стр.
2. Майбуров И.А. (2017), Налоги и налогообложение. М., 321 стр.
3. Мусаев А.Ф., Садыгов М.М., Магеррамов Р.Б., Салаев Р.А. (2015), Налоги и налогообложение в Азербайджане (учебник). Баку, Елм, 211 стр.
4. Садыгов М.М., Зейналов В.З., Садыгова Г.М. (2011), Рыночная экономика: финансы и налоги. Баку, 239 стр.
5. Соколов А.А. (2013), Теория налогов, М., 246 стр.
6. Ходов Л.Г. (2013), Налоги и налоговое регулирование экономики: Учебное пособие. М., 321 стр.
7. Цыгицко А.Н. (2012), Нормализация налоговой нагрузки. М., 345 стр.

İnternet resursları

1. https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/

2. <https://www.dxr.az/xidmetler/struktur/a7d9eb02-5b67-e411-bf0d-6c3be51e53f4>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Əhalinin gəlirlərinin dinamikası, faizlə.....	37
Cədvəl 2: Əhalinin gəlirləri və xərcləri, əvvəlki ilə nisbətən faizlə.....	38
Cədvəl 3: Ölkənin iqtisadi rayonları üzrə əhalinin gəlirləri, min manatla.....	39
Cədvəl 4: 2019-cu ildə iqtisadi rayonlar üzrə əhalinin əsas gəlir mənbələri.....	40

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: Lorens əyrisi.....	43
-------------------------------------	----

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1: İstehlak səbətinin tərkibi.....	35
Sxem 2: Əhali gəlirlərinin mənbələri.....	42
Sxem 3: Ev təsərrüfatlarının ümumi gəlir göstəriciləri.....	44
Sxem 4: Dövlətin sosial siyasətinin tədbirlər planı.....	46